

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Іван БАГРЯНИЙ

ОГНЕННЕ КОЛО

 FOLIO

Іван Багряний
Огненне коло. Людина
біжить над прірвою (збірник)
Серия «Історія України в романах»

Текст предоставлен правообладателем
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=5001967
Огненне коло. Людина біжить над прірвою: Фоліо; Харків; 2010
ISBN 978-966-03-4620-8

Аннотація

Іван Багряний (1906—1963) – письменник, творчий доробок якого дійшов до співвітчизників лише через багато років після його смерті. Репресований у 1932 році, засланий на Далекий Схід, він пережив втечу, знову арешт, еміграцію в Німеччину. Важливим явищем в українській літературі є його роман «Людина біжить над прірвою» та повість «Огненне коло», дія яких відбувається у роки Другої світової війни. Головні герої цих творів – прості українці, які намагаються боротися проти світу насильства, представленого двома тоталітарними системами – радянською та нацистською.

У 1992 році письменникові посмертно було присуджено Національну премію ім. Т. Г. Шевченка.

Содержание

Людина біжить над прірвою	4
Розділ перший	5
Розділ другий	34
Розділ третій	62
Розділ четвертий	70
Розділ п'ятий	84
Розділ шостий	108
Розділ сьомий	139
Розділ восьмий	152
Конец ознакомительного фрагмента.	173

Іван Багряний

Огненне коло.

Людина біжить над прірвою (збірник)

Людина біжить над прірвою

Роман

*Моїй любій дружині Галині Багряній, уродженій
Тригуб, – єдиній моїй опорі в цій страшній людській
пустелі – присвячую й навіки цю книгу дарую.*
Автор

*«Я буду вмирати, та, поки мого дихання в мені,
я буду змагатись і буду квапитись хапати іскри
сонця, відбитого в людських очах, я буду з тугою
вчитись тайни самому запалювати їх, шукаючи в
тих іскрах дороги з чорної прірви в безсмертя...» (с.
311)*

Розділ перший

...А вони хрестили дитину.

Хата гойдалася від гримотіння страшних вибухів. Сама твердиня Бога лежала перед їх похололими душами, розто-рощена й обернена в руїни. Недавнє струнке чудо архітекту-ри Растреллі, вищирилася вона проваллями й хаосом брил, перемішаних із кістями, зяяла, й димилась, і сходила чадом. Прибіжище душ людських, символ могутності й святости, «неспалимої купини», непорушної сили й вічного покою, на-дія й підпора всіх страждених і обтяжених – ця, як і інші, й інші, сходячи чадом, оберталась у прах.

В апокаліптичному гуркоті чорної цієї доби відчаю, що для багатьох була напророченим біблійним кінцем світу, зруйновані й спустошені самі, як і все навколо, вони п'яли-ся над безоднею, й заливали її п'янкою трутою, й гатили її піснями, й засипали її зухвалим блюзнірським одчайдушним сміхом, щоб не завити раптом у чорну безвість, як первісні вовчі душі на холодний місяць. Вони співали над чорним ха-осом, над проваллям жаху, здичавіння, жорстокости й смер-ти, щоб не вибухнути раптом пекучими слізьми безнадії, тя-гучим криком загубленого, руїнами заваленого, безпритуль-ного, до краю осамітненого людського серця...

Максим, господар дому цього й батько дитини цієї, сидів біля столу і, замість бавити й припрошувати гостей, дивився

задумливо на пляшки, а вухом услухався десь поза стіну – туди, на вулицю, в світ, що глухо гомонів. Дивився й нічого не бачив, – усе зливалося в одному сліпучому образі, немовби хтось крутив фільм, спроектований на сліпучий екран, і зупинився саме на цьому місці...

...Син сонячного Палермо чи, може, Венеції – син далекої легендарної Італії, витиснутий геть із колони, що котилася бруком і в якій він ішов автоматично, – обвів сонце, й увесь світ, і це чуже незнайоме місто невидючими очима й опустився на парапет. Він дотягся до нього, до парапету при бульварі, як сомнамбула, тягнучи рушничку за багнет по розквашеній, перемішаній із снігом грязюці, й опустився на лату того парапету – напівпритомний, до кінця виснажений. Широко витріщеними й невидючими очима він дивився просто перед себе й мотав головою; порепані уста його обкипіли кров'ю; мотав головою й зрідка висував язик, і смужка крові гойдалася, звисаючи з порепаних уст...

А проти нього став товариш його вірний, теж безмежно виснажений, але ще притомний, і, вибиваючись із решток сил, поривав свого друга туди, вперед, до Вітчизни, – туди, куди вони всі йдуть, падаючи й знову встаючи.

– Аванті!.. Аванті!!¹ – повторяв він уперто, з тихим одчаєм. Він сам спирався на рушничку й хилився, як билина на вітрі, що ось-ось упаде.

– Аванті!..

---

¹ Аванті – вперед (*итал.*).

Він благав, наказував, кипів злістю й сльозами, вабив, просив:

– Аванті!..

Але друг його лише мотав головою, облизуючи криваві уста. Він навряд чи чув будь-що. Вже готовий. Він отак пройшов через міста й села України, незнаної й теж легендарної для нього землі, але вже до Італії, до свого прекрасного Палермо, мабуть, не дійде.

А над усім – сонце.

А по розквашеній багнюці, проходячи наскрізь місто, мимо бульвару сунеться безкрая лавина таких самих приречених – друзів і товаришів. Вони хитаються, але ще повзуть тупо й автоматично, як мовчазна й велика сіра отара. То відступає змучена й до краю пригноблена, побита морозами, тифом і жахом італійська армія.

– Аванті!.. – вибивається з сил вірний камрад над конаючим другом. – Аванті!..

Ось цей образ стоїть в очах Максима й ніяк не може погаснути. Перед очима сіре обличчя й мотається кривава смужка, а у вухах жалібний клич: «Аванті!..» Двоє людей, забутих усіма й нікому непотрібних, серед чужого міста намагаються перемогти агонію, з останніх сил балянсуючи над прірвою загибелі...

Власне, намагається перемогти один, а другий уже готовий – лише непритомно мотає головою, переступивши вже однією ногою демаркаційну лінію між буттям і небуттям, між

світлом і тьмою. В голосі його друга відчувається здавлене ридання, що ось-ось може прорватися непоправно й безнадійно зливою сліз – чоловічих сліз, риданням людини, що зривається в чорне провалля...

Тоді до них підійшов третій. Він увесь час стояв осторонь і спостерігав цю сцену. В ватяній куфайці, в розхристаній сорочці, взутий у ганчір'яні бурки зі старими калошами поверх, цей третій підійшов поволі й став перед двома, широко й твердо розставивши ноги в сніговій грязюці, – син цього міста й цієї землі. Стояв і похмуро дивився на того, що мотав головою. А тоді вийняв пляшку з шкіряної торби, яку тримав під пахвою, відкоркував її й простяг тому непристому – простяг до самих уст.

– Пий!.. – промовив чужою для італійця мовою. Але той тільки відвернувся від перешкоди, що торкнулася уст, і далі мляво мотав головою. Тоді третій наблизився щільно, взяв дебелою рукою італійця за голову, притиснув її до себе, розчепив йому силоміць зуби й уставив пляшку в уста. Дав йому ковтнути раз... удруге... втретє... А тоді пустив.

Кривава смужка обірвалася, лишившись на пляшці. Непристомний син легендарної Італії заморгав очима, в яких зажевіріла іскра свідомости, іскра життя... Глибоко-глибоко зітхнув, поволі витер уста рукою і подивився на свого камрада й на невідомого чужинця...

– Аванті!! Аванті!! – загукав шалено його камрад, як то гукають на коня, що почав зводитись, щоб не дати йому зно-

ву впасти. – Аванті!!!

– Та-ак... – задумано повторив третій, – аванті, брат!

Він знав це знамените слово й повторив його з притиском, услухаючись у його таємничий могутній зміст, якийсь особливий у його власних устах:

– Аванті!!

Нещасний помалу слухняно звівся на ноги й, хитаючись, обіперся на плече друга.

А друг хапав невідомого чужинця за поли, дивився в його очі своїми очима, повними сліз... чоловічих сліз!.. І, не знайшовши, що сказати, пролебедів ламаною мовою:

– Ми з Палермо... З Палермо!.. – І раптом, не маючи чим винагородити, схопив за руку й потряс її з усієї сили, вигукуючи:

– Евіва!.. Евіва Україна!!

А далі, боячись, щоб його друг не впав на парапет, заметушився, складаючи його руку на своїй шії.

Похитуючись і тримаючись один за одного, вони пішли. Власне, один поволік другого.

А третій лишився. Нахмурений, він стояв і замислено дивився услід тим двом смішним «мушкетерам», поки вони не згубилися в сірій лавині. Під пахвою тримав шкіряну торбу з пляшками горілки, що він їх роздобув і ніс на хрестини. Туди він поклав знову й ту, з якої пив італієць. «Бач! – похопився був, – треба ж було віддати їм її зовсім!» Та вже пізно. Добрі думки приходять пізно.

Цей третій – це був він, Максим. І це було сьогодні вранці.

Тепер та пляшка стоїть ось посеред столу в числі інших, і трішки крові прикипіло на її шийці. Максим зразу так і не обтер її, забув. Пізніше тієї крові теж ніхто не обтер, хоч Соломон, який випадково спостерігав усе віддалік, розказав, як то Максим напував з неї бідолашного італійця, що «йде, але навряд чи вже дійде до своєї Італії». І тепер пляшка так і стоїть незаймана. Звичайно, дійде й до неї черга, вип'ють і її, незалежно від того, що там з нею трапилось. А може, вип'ють і за здоров'я чужинця. Може, вона якраз і чекає на це, стовбичачи посеред столу.

«Аванті!» – посміхнувся Максим, замикаючи коло думок і відповідаючи сам собі на якісь свої тяжкі вагання. І зітхнув, зринаючи з глибокого виру душі на гамірну поверхню. Закурив.

– Що? – спитав Соломон.

– Все в порядку, професоре! Пийте...

Соломон не повторив запитання. Сам пригнічений, заглиблений у себе і воднораз напружений, як натягнута струна, він, доктор філософії й професор діямату глушив горілку чи горілкою глушив власну душу й власну голову, і був червоний, і був на вигляд байдужий до всього світу, крім якоїсь веремії в собі. Як завжди, хміль його з вигляду не брав, але знати було, що, не як завжди, він тепер тратив рівновагу. Десь, певно, відчував, що зірвався й кудись непоправно летить, і хоч намагався ту рівновагу відновити, та вона явно віднови-

тись не давалася.

Знавши його добре, Максим бачив, що професор хлюбає не горілку сьогодні, а щось інше, далєбі – терпку отруту жаху й безнадії, але нічого не сказав. Оглянув поле бою, головним пляцдармом якого був стіл, побоєвище людського серця з усіма темними силами – з тривогою, турботами, жалем, нудьгою смертельною, злиднями, самотністю, а головне – з жахом безвихіддя й смерти, – побоєвище й арена пориву до життя й радісного цвітіння, що мерехтіло, як недосяжна вже для присутніх тут мрія. Озброєні батареями пляшок горілки, дзбанами квасу і варенухи та горами невибагливої, але єдино доступної для їхнього бенкету нині, потрави у вигляді картоплі, огірків, капусти й цибулі, присутні зводили завзятий бій. Було гамірно, людно. Тут сидів увесь Максимів рід, а чи точніше – рештки його, мозолястого, дебелого, жилявого. Того роду, що славився колись феноменальним спокоєм і зрівноваженістю, з якої його ніщо не могло вивести, не в силі зіпсувати йому співану ним пісню – буйну й широку, як степ, і гучну, як грім. Роду древнього, роду каменярьського. Рештки роду, розметаного війною, але ще таки роду, монолітного і в цих рештках. Ось він заповнив тут усю хату, аж через дві світлиці заставлену повздовж столами, і під гуркіт далеких вибухів, під завивання, тупіт і скрегіт смерти навколо справляв тут свій, либонь, останній спільний бенкет, – підіймав чарки й келихи й виголошував незграбні, але гарячі, з самого серця, слова, ще й співав свою пісню, п'ючи

«за щастя, за долю» для новонародженої й за... Але цього останнього «за» ніхто не хотів вимовляти вголос, бо вислів найкращих побажань тут був би пригадуванням найгіршого. Ах, як поєднати радість народження з трагедією неминучої загибелі когось посеред тих, що зішлися тут разом?!

Усі були тут близькі й рідні, лише Соломон – чужий. Він не належав до роду. Але він був Максимів приятель, а колись ще й був його вчителем. Великий «мудрець» і не давній «стовп суспільства», він у великому сум'ятті зна йшов сьогодні Максима й учепився за нього, як за порятунок, щоб за його спокоєм захистити свою душу, чим не мало здивував Максима. Либонь, тому Максим і притяг його сюди. Чи, може, тому, що й сам хотів за ним захиститися? Рід його, Максимів, дебелий і живучий, та все то прості люди, ще не мали в більшості навіть початкової освіти, а душа ж потребує собі рівних, щоб у часи критичні черпати собі силу з їхньої сили, щоб кріпити себе снагою душі іншої. Чи не тому й опинився тут Соломон, приведений Максимом із зруйнованих вулиць?..

Усі пили, співали й знову пили. Та чомусь хміль, справжній хміль блаженного одуріння, обминав їх сьогодні. Вони хотіли перепити себе – і не могли. Вони хотіли переспівати себе, вичерпати серце – і не могли. Серед них була людина, помічена вже тавром смерти, тавром вічної розлуки. Над душею, що тільки-но прийшла на світ, сиділа душа, призначена на розп'яття. Це – батько новонародженої. Це – Максим.

Ніхто не міг вичитати приречення на його кам'янім обличчі, але всі це знали й так. Йому вже треба було втікати. Йому вже треба було бігти вздовж по землі, надіючись хіба на щастя.

Куди?

В безвість.

Від кого? Чому?

Хто зна. Тому, що він не досидів у тюрмі в одних і втік і що не дався повісити себе другим і теж утік... І тепер йому немає місця на землі: на схід і на захід, на північ і на південь – усі шляхи закриті й усюди на нього чигає смерть. Але треба бігти... Та це ще півбіди. Гірше те, що душа його розгублена й квилить над безоднею чорної, найчорнішої зневіри в усьому, в що можна людині вірити, – вона опинилась без найменшого опертя. І не знає – для чого бігти... Все розтощено й обернено в дим, – усе, на чому та душа трималася. Віра його в цілий світ розлетілася на порох...

А в колисці спить собі немовля. Дві години перед цим кум із кумою – хрещений батько з хрещеною матір'ю – принесли його з церкви, поклали на простелене крижмо біля порога на долівці й по черзі переступили через нього до хати – за місцевим ритуалом уведення людини в світ. А тоді поклали немовля в колиску. А біля нього став на сторожі синок – п'ятилітній Борис, зазираючи в крихітне личико істоти, якої досі не було, та яка прийшла й об'явилась сестрою. І тепер от у хаті стоїть гамір; ба, в цілому світі стоїть гамір – на честь її прибуття. По вулиці парадують колони, котять-

ся машини, танки, підводи, б'ють гармати й десь стугонять вибухи бомб, аж деренчать шиби й хитається земля, — а вона, чи воно, спить собі першим сном праведника, блаженным сном людини, що недавно прибула на світ і зовсім не знає, що в ньому робиться.

Максим позирає на немовля, на сина, на дружину і з усієї сили намагається перемогти біль, перемогти себе, відірватись у думках і почуттях від усього. Скоро ж бо треба розлучатись, тож ліпше непомітно обтинати нитки, щоб потім не так боліло, як усе увірветься нагло. Дружина дивиться віддалік і, мужньо стиснувши уста, мовчить. Вона теж думає ту саму думу — його героїчна дружина. Та настали часи, коли героїзм став звичайною буденщиною, коли й сама поява людини на світ зв'язана з неабияким героїзмом людей, лиш нема кому з того дивуватися.

І, ніби на доказ цього, кума Тетяна, піднісши чарку, розповідає весело цілому родові, як її хрещениця прибула на цей світ «за всіма законами військового часу». Ношена під бомбардуванням і під артилерійським вогнем, вона добула до останнього дня дев'ятого місяця, не рушаючи з місця. А тоді останньої ночі, в останню мить породілля раптом покликала її, Тетяну, — і от вони вдвох самі глухої пори, при тридцятиступневому морозі помашерували через окуповане, обтикане німецькими патрулями й заставами місто до лікарні, за шість кілометрів від дому. Багато разів їх зупиняли патрулі, гримаючи на них чужою незрозумілою їм мовою та ля-

каючи зброєю. Але дві відважні жінки мусили йти й ішли. Їм треба було родити. Вони не мали жодних перепусток і взагалі жодних документів, і навіть не думали про те, – йшли, бо мусили! Вони йшли «на щастя». Мати мліла, ось-ось могла розродитися на вулиці при лютім морозі, але, зціпивши зуби та вибиваючись із решток сил, посувалася уперед. І вони таки дійшли до лікарні. І вони таки дотримались у неї, всіх побудивши... Дочка народилася зразу ж за порогом, на підлозі, тільки-но мати встигла той поріг переступити. Народилася нова людина на підлозі коридору, як на битім шляху. Жива, міцна й весела... її хрещениця!

– Пий же, роде! Твого полку прибуло! Нове насіння не посоромило старого кореня!

І весь рід випив – у котрий уже раз! Випив, схвалюючи таке пришестя. А кума, весела й одчайдушна Тетяна, Максимова сестра в третіх, молода вдова, голосиста співачка на всіх весіллях і бесідах та щира плакальниця на похоронах, налила чарку, повну-повну по вінця, підійшла до Максима, пригубила її й, обвівши поглядом столи від краю до краю, простягла йому:

– В цій чарці твоє щастя, Максиме! Пий, куме! Пий, брате мій!..

Максим узяв чарку й устав. Обвів поглядом усіх присутніх, неначе хотів зазирнути в душу кожному. Помовчав, усміхнувся. А тоді підніс чарку високо й промовив тихо, з глибини серця:

– Якщо в цій чарці є щастя, Тетяно, то п'ю її за тебе й за весь наш рід – за всіх старих і малих, за тих, що на волі, й тих, що в неволі; тих, що вдома, й тих, що не вдома, а в походах – на суші, на морі й у повітрі, в боях і в холодних снігах перебувають... Бажаю всім щастя!..

Перехилив чарку й випив. Рід загудів зворушено. А Тетяна налила знову в ту саму чарку й підняла її високо над головою:

– А в цій чарці доля наша щербата, Максиме! Та рід твій її не боїться і цю чарку от рід твій за тебе п'є. Ось так ось... За твоє щастя, Максиме!

Перехилила чарку й випила. І хлюпнула решту в стелю та й брязнула чаркою об землю з усієї сили. Задзвеніли скалки...

– «Гей, наливайте повнії чари!..» – підхопив той дзенькіт череп'я невідомо хто, а з ним і Тетяна.

Пісня вдарила громом:

Гей, наливайте повнії чари,
Щоб через вінця лилося!..

Пісня забурхала, як повінь, розторошуючи геть усе – всякий смуток і жаль. Тетяна розмахувала руками, диригуючи в тій потрясаючій бурі звуків, у клекітливому морі мелодії. А тоді сіла й непомітно закрила лице хустиною...

А пісня клекотіла. Бондарі, шевці й теслі, ковалі й мулярі

– всі одщепи кореня каменярьського, діти славного роду того розгойдували її з усією жагою й пристрасстю, напропале – і, замруживши очі, кружляли на ній, як на велетенській гойдалці, над чорною безоднею. Аж голова паморочилась...

Гей, наливайте повнії чари,
Щоб через вінця лилося!
Щоб наша доля нас не цуралась,
Щоб краще в світі жилося!..

Ту пісню слухав і кліпав очима Соломон...

А по вулиці – там, за вікном, сунулись, не вгаваючи, тупотіли колони, – то відступали, відкочувались рештки італійської армії. Власне, не колони, а колона, безкрая й сіра, переснована де-не-де вламками німецьких частин, розбитих під Сталінградом, що так само відкочувалися на захід. А все те знову пересновувалось юрбами місцевих малих і старих мародерів, що тягли мішки лузги з млина, ламані меблі, подерті книги з міста, грабуючи установи й підприємства, які панічно евакуювалися. Лузга – щоб їсти, решта – щоб палити в печі, і за це вони часто платили життям. Ці юрби мародерів і рештки німецьких частин, як це не дивно, були страшенно чимось подібні. Чим? Транспортom. Німецькі грізні воїни розгубили десь усю свою приголомшуючу техніку й тепер перли пішечки, а свою амуніцію й манатки тягли на ручних санчатках, і на таких самих санчатах мародери тягли лузгу... Німці дуже поспішали й переганяли всіх. Вони десь квапи-

лись на переформування, виконуючи наказ фюрера, горнучись до його імені черствими, похололими від жаху душами, ще вірячи в ним заповідане чудо.

Німецькі «частини» й мародерські «з'єднання» миготіли жваво, миттю з'являючись і так само миттю зникаючи. Сталою лишалася (здавалася вічною на цій вулиці) тільки сіра колона італійської армії. Трагічна колона. Цей її «похід» мусить бути записаний на окрему, спеціальну сторінку історії воєн на цій землі, як щось виняткове, – трагічне до смішного й смішне до трагічного.

Нарід, народжений бути митцем, приневолений бути воїном, – ні, не воїном (то колись були воїни!), а автоматичним убивцею, до чого він не надається, і от тепер він повзе майже рачки...

Максимові гості, як і всі в місті, що вже кілька днів поспіль спостерігали цей «похід», знають напам'ять, що там відбувається та як те все виглядає, і лише зрідка позирають у вікно...

Сіра колона людей, замотаних у ковдри й простирадла поверх теплих, хутром підбитих шинелей і шапок та капелюхів, з ногами, обмотаними мішками, рогожами й різним ганчір'ям, вступивши одного дня в місто, відтоді не може ніяк того міста пройти. Ніби тупцяється на місці. Проте вона посувається вперед, мляво, та все-таки вперед, сповнюючи вулицю вигуками погоничів на своїх крихітних, покірних ішачків, скрипом, лементом, хлопотом. Після німець-

ких моторизованих і механізованих армій, що досі гасали по цій землі, розчавлюючи її та сповнюючи гуркотом моторів і лязкотом заліза, ця піша колона вражала, як анахронізм. Але по-справжньому вражало не це. Вражала така колосальна й трагічна диспропорція між прекрасним, легендарним, романтичним ім'ям – «італійці», «Італія» – і цим неромантичним, коростявим виглядом натовпу напівтрупів, нещасних, забрьоханих по самі вуха, отак zdeформованих людей. Обморожені, ранені, охоплені пропасницею, завошивлені, брудні, зарослі, як троглодити, виснажені голодом, криво шкутильгаючи, байдужі до всього і вся, вони сунулися щільно збитою, безкраєю отарою, теліпаючи свої куці й смішні рушники або й просто тягнувши їх по грязюці, як паліччя, та підпираючись ними. А та грязюка – то кисіль з буйної родючої чорноземлі, розмішаної й розтовченої по коліна. Єдиними транспортними засобами колони були маленькі ішачки, іноді конячина і безліч ручних санчаток. Здавалося, що вони повідбирали ті санчатка геть у всіх господиень, від самого Дону починаючи, на всім шляху свого трагічного маршу. На кожні такі санчатка навалювалось купую по п'ять, по шість чоловік, і ті санчатка тяг під вереск усіх пасажирів миршавий ішачок або сухоребра конячка за мотуззя, прив'язане просто до хомута чи просто за шию. Санчатка раз у раз перекидались, а вивернуті пасажири зчиняли великий лемент, спиняючи ішачка, щоб стояв, поки вони всядуться знову, а потім зчиняли такий же лемент, щоб віз далі. Іноді то там, то там змучені лю-

ди пленталися черідкою, прийнятою просто до ішачкового хвоста. То виглядало зворушливо: перших двоє чи троє трималися цупко за ішачків хвіст, а потім камради трималися за їхні поли, так один за одного. Ішачок дрібненько перебирав ніжками, покірно й старанно тягнути такий цуг.

Вичерпавши свої сили до краплі, ішачок часом падав і безпомічно простягав ноги в грязюці. Їздці довго й розпачливо на нього кричали, тягли за хвіст і за вуха, але підвести вже не могли. Наlementувавшись, вони нарешті кидали ішачка й пленталися далі. Тоді прибігали місцеві діти юрбою, брали всі гуртом «маленького втішного коника» за хвіст і за вуха й відтягали геть набік, геть зі шляху, напівживого. Приносили йому сіна й картоплі, шкоринок хліба й оберемки соломи. Напували його теплою водою. По кількох годинах, після такої опіки, ішачок уставав під тріумфальний лемент дітлахів... Та, на нещастя ішачкове й дитяче, колона по шляху все рухалась і рухалась. Підходили люди з колони й забирали ішачка, не зважаючи на протести й плач дітей. Ішачок мусив іти в Італію й тягти пришвартовану до його хвоста армію великого дуче.

І багато, багато було подібного іншого, незабутнього й неперевершеного своєю трагедійністю та комізмом. Із таких химерних кадрів змонтована була вся ця колона, ця фантастична лавина відчаю, тупого розпачу, безнадії й хаотичного leменту. Багато з італійців свою трагедію сприймали крізь призму сарказму: вони називали Муссоліні «маршал

Тікай-Тікай». Вони вивчили чимало українських слів, а в числі їх і це чудесне слово, й вимовляли його досконало й неодмінно дуплетом: «тікай-тікай». Вони лаяли свого дуче – Муссоліні на чому світ стоїть і обіцяли його повісити, як прийдуть додому. Жорстоко глузували з Гітлера. Проклинали мороз і Йосипа Сталіна, що так далеко втік і не можна було до нього через мороз дійти.

Багато з них справді навчилося трохи української мови (це, власне, був єдиний їхній здобуток на цій війні!), і, може, саме тому населення ставилося до них із прихильністю й співчуттям. Люди підсміювалися з них, проте незлісно, й напували їх горілкою, виносили їм те, що самі мали, – картоплі в лущинні, квашеної капусти, огірків. Пограбовані самі до решти, вони, проте, не могли при нагоді не пригостити хоч чим-небудь цих бідолашних і таких присмирнілих тепер, таких симпатичних і смішних вояків...

Ця сама колона рухається й тепер повз вікно...

Там офіцери кутаються в ковдри граційними, аристократичними жестами, як колись їхні предки – римські патриції – куталися в тоги. Вони мають зеленаві, червоні й зозулясті пір'їнки в своїх шляхетських капелюшках – рештки їхньої краси й величі. Ось офіцер, довготелесий і горбатоносий, як біблійний пророк, сидить на ослику, черкаючи ногами землю. На прапращурі цього осяти Христос в'їздив у Єрусалим, обкидуваний квітами... А цей прибув на такому осяті на страшнючу війну і ось їде, обкиданий вошами й грязюкою

і зігнутий тупим відчаєм, ще й сухотами, в три погибелі.

Іноді до хати заскакували квартир'єри з місцевим поліцаєм, що ще не встиг утекти, й домагались мешкання для солдатів. Кума Тетяна наливала їм горілки й подавала закуску, мило запрошуючи до столу, а то й силою садовила на ослін, відбираючи зброю. Випивши горілки та з ентузіазмом прокричавши перестудженими голосами: «ЕВІВА УКРАЇНА!» – квартир'єри хапали свою зброю й зникали. По якомусь часі з'являлись інші й так само зникали.

«Евіва Україна!!» – Вони вигукували це з жестом і апльомбом вроджених аристократів і з запалом незрівнянних патріотів своєї власної вітчизни.

Усмішка куми та її чорні, несамовито пломеніючі очі були тим неперехідним бар'єром, через який не насмілювався переступити жоден, навіть найбрутальніший і найбільше змучений італійський солдат із тих, що пробували заволодіти цим домом. Ба, через цей бар'єр, мабуть, не насмілилась би переступити й уся італійська армія. Навіть в обличчі смерті ці люди не позбулися вродженої пошани до краси, властивої нації, народженій для мистецтва.

«Є щось, що не може вмерти навіть на війні», – якось промайнула, та не встигла навіть до кінця оформитись думка в Максимовій голові...

А пісня гриміла, пересновувана брязкотом склянок і сердечним гомоном заздоровниць. За проспіваною піснею починалася друга... третя... Рід увесь мовби пустився берега й

поплив одчайдушно, зухвало в бурхливе пісенне море, десь до невідомої казкової землі, покинувши геть увесь цей дурний, жорстокий і безглуздий світ.

Лишився сам Соломон. Він, мабуть, і бажав цього. Він завжди намагався сидіти на Олімпі самотньо і тепер теж сидів один серед багатьох і понуро пив, як верблюд, поки рід плив собі пісенним морем. Раптом Соломон повернув лице до Максима, і той, відчувши на собі його пильний вичікувальний погляд, повернувся. Зрештою, він і сам уже не міг витримати тієї гостро щемливої нудьги й пекучого бажання висловитися, що переповнювали його по вінця.

– Ну? – промовив Соломон, дивлячись Максимові у вічі.

– А я це саме хочу спитати й вас, професоре, – мляво посміхнувся Максим і примружив очі. Він знав, що Соломон чекав цієї хвилини, але Соломон не мусив знати, що цієї хвилини чекав також і він – Максим. Він сподівався від цієї, чи не єдиної мислячої людини на ціле місто і його околиці дістати відповідь на трагічні, болючі «прокляті питання» й побачити дороговказ...

– Будь ласка... – докинув Максим пошепки і, спираючись спиною об стіну, приготувався слухати. Але Соломон мовчав і задумливо дивився просто поперед себе, де на протилежній стіні за ліжком висіла (замість килима ніби) приби-та одним цвяшком, велика, як на цю хату, на всю стіну картина. Зроблена на замовлення для церкви та так і не здана, вона тепер висіла, прикрашуючи хату й ці хрестини, дивно

потрапляючи в тон подій, що відбувалися, ніби їх доповнення чи закінчення й у той же час – пролог до подій, що надходили. Це був образ «ЙОСИП І МАРІЯ З ПСУСОМ УТІКАЮТЬ В ЄГИПЕТ НА МАЛОМУ ОСЛЯТІ», зроблений за Густавом Доре, в олійних фарбах.

Картину малював один із кращих малярів країни – Максимів друг і приятель Микола Д., що жив було в нього, втікаючи з голодного Харкова. Церковний староста, замовивши цю картину, не взяв її, бо ціна була «надто висока» – один кілограм сала! І от картина лишилась висіти на стіні, на однім цвяшку, а маляра німці повісили... теж на однім цвяху... Не за те, звичайно, що намалював цю картину, і навіть не за те, що перед тим неохайно був намалював Гітлера, а за завісу в театрі, – за те, що своїм пензлем зухвало висловив прилюдно розпач і зневіру в «новеєвропейській» благословенній цивілізації, на прихід якої він колись чекав як на порятунк і пролог до воскресіння своєї нації, зустрічаючи, як друзів, її носіїв та поставивши на карту все. За те, що потім збунтувався й своїм пензлем кинув виклик... За це все його й повісили. Мав з ним висіти й Максим, але тоді його зоря ще, мабуть, не закотилася. Петля випадково минула його, хоч і не було з того особливої радості... Від друга залишилась ця картина та ще Біблія, ілюстрована Густавом Доре. З цієї Біблії вони користались удвох. Максим теж заробляв з неї хліб, роблячи іноді досить незграбні гравюри по міді та по лінолеуму для редакцій з нагоди Різдва та Великодніх

свят, сяк-так копіюючи з горя-біди геніяльні гравюри Доре. Яка іронія і яка профанація мистецтва! Але що зробиш?.. Цю картину скопіював Микола теж із тієї Біблії. Вона лишилась як спадщина по полум'яному другові, напевно, не менш геніальному, ніж сам Густав Доре. І це – символічна спадщина. Так ніби то друг намалював її навмисне для Максима як указівку чи як потіху, що не тільки йому доведеться бігти по землі, бо ж бігали й інші. Чи, може, як іронію, що от, мовляв, Христос мав куди бігти, рятуючись утечею, а він, Максим, не матиме?..

Соломон, що пильно розглядав картину, нарешті зітхнув і, ніби читаючи думки Максима, промовив:

– Вони мали Єгипет...

– Так, професоре (посмішка), – вони дійсно мали Єгипет.

Соломон повернувся до Максима всім корпусом:

– А ми? А де ж наш Єгипет, Максе?! Га?.. – запитав він з несподіваним притиском, досить трагічно, і по хвилі меланхолійно сам собі відповів: – Нема... Нема такого Єгипту, куди б можна втекти нам... Та й від кого? Від себе? Га? А чи... Ні, брате! Від Божої... чуєш?.., від Божої кари не втечеш! Так-так! Від Божої кари!..

Максим здригнув. В устах Соломона щойно сказана фраза про «Божу кару» звучала страшно, як брудне, дивовижне блюзнірство, вдаряючи сопухом цинізму й фальші в ніс. «Верх, верх забріханости й мерзоти! – подумав приголомшений Максим. – Це Соломон, професор діямату, доктор ма-

теріялістичної філософії, говорить про Бога!» Максим відчув, що тратить останнє опертя, яке ще зберігалось в його химерній надії на духову велич, цілість і силу цього вченого мужа. А Соломон заговорив, ніби боячись, що він цього разу не встигне висловитись. Він говорив, як ніколи, гаряче і з надривом, уп'явшись очима в Максимові груди:

– Так-то... ха!.. Я бився, як тля в зачарованому світляному колі. І нарешті я його прорвав і вирвався... Я був атеїстом... Ти знаєш... Так, я був атеїстом! А тепер, над цією руїною, ні, над руїною всього-всього, я приходжу до віри Бога... В єдиного Бога!.. Бо немає більше нічого в світі... Холодно й пусто... І тільки Бог – одвічне прибіжище душ людських – це та соломину, за яку я хочу вхопитися, зависаючи над прірвою... Прірва ж!!.. І нема за що вхопитися! І от ідея Бога, вічна ідея...

Максим слухав, пильно дивився Соломонові в обличчя й мовчав. Зціпив зуби й мовчав. Відчував, що професором володіє не ідея Бога, а звичайний, підлий, тваринячий страх, рабський страх. І тільки. І це той страх говорить. І було Максимові соромно й гидко, і було йому тужно. Все те про «Божу кару» він чув і раніше від старших і від своєї матері. Але в устах матері ці самі слова про Божий гнів, Страшний суд тощо звучали свято, зворушливо, бо ж зігріті були вогнем великої – якої ж і великої! – щирої, простої, але безмежної віри, перед якою не можна не схилити голову з глибокою пошаною. Але в Соломонових устах, в устах недавнього «культ-

пропа облпарткому» й знаменитого атеїста-демагога, ці самі слова звучали страшно.

І тільки тепер-от Максим відчув невідповідність клички, яку професор так гордо носив, як титул, даний колись неофітами, що увірували в нього. Справжнє ім'я Соломона, колишнього (ще до революції) Максимового вчителя й заступника директора Н-ської гімназії, – Віктор Феоктистович Смирнов. Незважаючи на свою молодість, він ще до революції був своєрідним божком для молоді, а для старших – незаперечним авторитетом. У гімназії викладав він всесвітню історію, а в місцевій вищепочатковій школі навіть ще й Закон Божий: хоч і не був духовною особою, проте викладав Закон Божий за згодою вищого духовного начальства. Поза школою, в колах місцевої інтелігенції користався він славою ліберального вільнодумця й революціонера мислі, відважного й глибокого мислителя. Учні, відповідно до його авторитету й предмету, який він читав, прозвали його Соломоном. І це прізвисько, як титул, лишилось при ньому на все життя. В революцію Соломон десь зник із поля овиду, лише доходили про нього часом фантастичні чутки. Виходило, що він крутився десь чи не біля самого Троцького, якщо навіть не біля самого Леніна. Після революції Соломон раптом зринув знову в цьому місті, але вже зі званням «доктора філософських наук» і на посаді професора. Його було призначено за ректора місцевого Інституту народної освіти. Викладав діямат і одноразово при культпропі окрпарткому, а потім облпарт-

кому, був завідувачем відділу антирелігійної пропаганди й консультантом тієї ж таки пропаганди в республіканському масштабі. Тепер він став справжнім «стовпом суспільства». Прізвисько Соломон не тільки не зникло, а навпаки – тепер усі тільки так його звали, так його знали й іншого якогось там імени ніхто навіть не пам'ятав.

Потім прийшла війна, а з нею – епоха грандіозних катастроф великих і малих світів. Соломон теж зазнав катастрофи. Він не схотів відступати за Урал, зірвавши геть із системою, яку сам формував. З дороги до Уралу він утік назад, і знову з'явився в місті, й знову став грати чільну роль. Тільки тепер він уже балянсував між двома світами, шукаючи компромісу. Але не витримав... Рік він глушив горілку затято й мовчки, намагаючись огородити себе, свою душу, подвійним муром – скепсисом і горілкою – від усіх криз і штормів. А тепер-от сидів він перед Максимом – таким, яким він є...

Соломон говорив. Говорив якимось дивно. «По-карамазовському», – подумав Максим, слухаючи його «істотне» маячіння, сповідь. «Це ж і є винирнення на поверхню справжньої твоєї достославної расейської душі, голубе, – в ганчір'ї тієї „нової“ системи, яку ти сам створив і сам же й зруйнував», – сумно думав Максим. А Соломон захлинався:

– Нема за що вхопитися... Нема!.. Ні, нема. Розумієш? Від усіх струнких (ілюзорно струнких!) концепцій і систем, від усіх «ізмів», на які спиралася й мусила спиратися душа, лишився пил, хаос, мразь... Блеф то все! їхня струн-

кість ілюзорна. І правдивість ілюзорна. То омана!.. Людина є мразь, порох, ніщо. Ніщо!.. «Братерство, дружба, любов»... Фікція!.. «Ідеї» всякі... Ха-ха-ха! «Ідеї»!.. Блеф! У вогневій пробі все те є фікція! Брехня. Людина – худобина, хам, безхребетний хробак... Чуєш? Хробак, і тільки!.. І от Бог...

Максим слухав понуро й мовчав. Він дивився у вікно, дослухаючись до тупоту, й думав... Думав про те, що 25 років тому цією самою вулицею теж проходили юрби. І вони зовсім інакше думали й почували... Вони співали «Марсельєзу». Вони несли прапори з кличами про рівність, братерство, любов. Кидались один одному в обійми в божевільному пориві полум'яніючого людського серця, цілувалися від надміру щастя й віри, в святому екстазі відчуття скорого здійснення тих великих, у своїй основі євангельських, кличів... Потім вони з незрівнянним героїзмом умирали за ті кличі, за ту любов і братерство на багатьох фронтах, перемагаючи всіх і вся, немовби їм у руки було вкладено небесний меч. Вони показували чудеса подвигу й героїзму... А потім... Потім усе покотилося в прірву – прийшли чорні роки практики в пляні здійснення тих кличів, але то якимось дивним способом перейшло в плян, тільки що висловлений Соломоном. А потім...

Максим зітхнув. Усі ці Соломонові філіппіки, мабуть, не випадкові, – це ж справжня філософська основа епохи, як вона тут виявилась, основа її 25-літнього самоздійснення тут

– на місці тієї «Марсельєзи» й святої віри в братерство, любов, рівність, свободу... Це все – вислід страшного заникну, здичавіння, виродження людського духа. Вислід розкладу, смеркання. І Соломон – лише вірний, сліпий прапорonosець, речник тієї нової епохи – чорної-чорної епохи насильства, епохи відчаю, сум'яття, наруги, тьми. Він її бард. Бард її хробачиної філософії... І він того навіть не помічає, що він є саме такий сліпий хробак, якому призначено бути знаком часу, емблемою епохи смеркання...

А коли Соломон скінчив, з апостольським патосом поставивши наголос на слові «Бог», і переможно наставився очима на Максима, Максим мовчки зсунув брови.

– Що?.. Що ти скажеш? Ну, говори!.. – звернувся до нього всторч Соломон. – Ну, що ж ти думаєш?.. Га?!

Максим помовчав, а тоді встроїв свої очі в саму Соломонову душу й промовив мляво:

– Що я думаю?.. Я думаю, що хробакам Бог не потрібен, професоре!.. (Павза.) Хробаки Богові – теж не потрібні, професоре!..

Соломон опустил свої очі й посірів. Знітився. Довго мовчав. Потім криво посміхнувся й промовив:

– І то правда...

Максим не слухав. Йому раптом захотілось плакати, мов дитині... Нещасні, забріхані, підлі рятівники й реформатори людських душ!.. Він дивився на свій рід, на захлиснуті піснею, помічені тавром відчаю прості, щирі людські обличчя.

чя, і хвиля сліз чомусь підіймалася йому з нутра до горла. Може, тому, що нерви його за ряд останніх трагічних днів напружилися до краю... Він закусив губу й наставився очима на Йосипа й Марію з дитям і так сидів. Навколо гойдалася пісня й гойдалися хмари диму. Соломон налив келих горілки, випив і щось там говорив. Але Максим не слухав. До його свідомости дійшла лише одна фраза: «Прийдеш, я тебе вирятую!...» Але Максимові здалося, що це стосувалося до Йосипа з Марією. Вони тяжко підіймалися на гору на тлі холодної, фіалкової пустелі.

Ослик ступав обережно. А Йосип із-під долоні бачив уже ген десь там далекий, благословенний Єгипет... Максим дивився й думав:

«Немає... Ні, немає такого Єгипту...»

А у вухах, зринувши, стояло жалібне-жалібне:

«Аванті!»...

* * *

А на світанку, вибиваючи хміль з голови, в місті загомоніли скоростріли. Хвиля паніки прокотилася з кінця в кінець, а потім уляглась, – то стріляли німецькі ар'єргарди, залишаючи місто. Потім настала павза, мертвий штиль чекання чогось невідомого... А потім почалося нещадне бомбардування. Німці хотіли зрівняти місто з землею, а водночас це ж саме місто почала бомбити й наступаюча советська армія...

з англійських літаків – американськими бомбами!.. Під тим бомбардуванням ішла швидка, панічна евакуація решток німецьких установ, що вчора не встигли відійти. Евакуація на захід. Вірніше, евакуація світ за очі.

Люди бігли, мов неприкаяні з переляку, захопивши, хто що встиг, і лявіруючи між смертю від своїх та смертю від чужих бомб, загубивши вже остаточно чіткість визначення, де ж були «свої», а де «чужі». Вони бігли на захід, хоч ноги їх туди не несли, сповільнюючи хід, бо душа поверталась із нудьгою на схід. Але вони все-таки бігли на захід, бо була надія на фізичний порятунок десь там, у тому світі, якого вони ще не бачили. Це була тонесенька соломинка, за яку хапалися приречені на смерть, приречені в однаковій мірі від «сходу» й від «заходу», – соломинка надії, іскра, що жевріла десь там, невідомо й де, і вони на неї бігли, хоч у той же час намагались і від «сходу» втекти, і «захід» якось обминути...

Друзі забігали по Максима, але він лише прощався з ними. Одному він сказав, що з нього всього вже досить, що він хоче вмерти на цій своїй землі та що з двох смертей він вибирає смерть «від братньої руки». Хай прийдуть «свої хлопці» й розстріляють його... А кажучи це, він таки щиро думав про тих «своїх хлопців», що пройшли кривавий шлях по своїх і по чужих трупах до Сталінграду й тепер поверталися, по своїх-таки трупах, назад із тією лавиною, що ось-ось мала навалитися, стираючи все, і його теж, на порох.

Але «свої хлопці» не приходили. Німці теж не повертали-

ся. Місто лежало, кинуте на поталу анархії, люди дограбували його до решти, користаючися зі стану безвладдя – ні, зі стану справжньої свободи, доказом чого було те, що згори їх однаково старанно кропили літаки і з чорними «павучками», і з червоними зірками. Кропили як вільних, і цілком самостійних, і ні від кого не залежних, і перший раз на своєму віку рівних та повноправних громадян рідного, ними самими грабованого міста...

Розділ другий

...Над церквою кричать стрижі. В синьому небі, в сліпучому зеніті вони в'ються зграями над гаряче-золотим хрестом і кричать-кричать... Такий крикливий вихор у сліпучій синяві.

Липневий день догоряє десь за сутінками густих височених дубів і лип, палахкотить на золотих банях і сяйно-білих стінах верхівки собору, що вигнався стрімко в небо. А надто вигнався він середнім, тим найвищим хрестом, устроївшись ним у синь, – таким ген-ген тоненьким і виблискуючим, аж наче розпеченим до сліпучих іскор. Два інші хрести з двох бічних бань пориваються його догнати. З хрестів зви-сають золоті нитки ланцюгів, припинаючи кінці тих хрестів до бань. А на золотих нитках та тоненьких хрестах – зграї ластівок і чорних стрижив. Вони сідають, купчаться, чіпляються за ті хрести й нитки, як за щогли й снасті велетенського корабля в безмежному морі. А тоді враз усі зриваються й шугають вихором наввипередки в сліпучій синяві – і кричать, і лементують у проміннях надвечірнього сонця.

Липневий день догоряє вогненно вгорі й сходиться липовою млостю вниз. Цоколь собору потопає в морі липового цвіту, в океані пахощів, у синій прохолоді мрійного затінку, через те здається, що цілий собор – це корабель, який став у за-тишній бухті, кинувши якір на час, щоб завтра пливати далі.

Столітні дуби й липи виповнили огорожу собору, стоячи на варті тиші й супокою цієї святині, цього чуда мистецтва, збудованого за проектом великого архітекта.

Стіни собору ззовні навколо розписані великими фресками на біблійні теми. А ті фрески розглядаючи, стоїть він, Максим – школяр із книжками під пахвою, в блаженному заціпенінні задерши голову. Він так стоїть годину, другу (в котрій уже раз!), розглядаючи мистецькі архітвори. Зокрема ж його полонив один – той, із зображенням малого ягнятка, що його тягне янгол з вогненним мечем на заріз до бородатого дядька Авраама. Максим дивиться на ту фреску не знати в який раз, і серце його стискається з жалю, а думка б'ється в розпуці перед великою загадкою: чому янгол мучить те ягнятко? Адже ж он там, на іншій стіні, ті ягнятка прийшли до ясел славити народження Христа, такі зворушливо милі. За що ж янгол впіймав те ягнятко й розмахує таким страшним, вогненним мечем? І чому той янгол має меч, але не ріже сам ягнятка, а тягне його до того бородатого дядька, що повалив малого хлопчика, заміряючись ножем?..

Максим дивиться на фреску, слухає, як б'ється його серце, як б'ється думка, як несамовито кричать стрижі, ніби до того ягнятка озиваючись чи кличучи на гвалт; чує, як п'яно пахнуть липи, дивиться, як сліпучо мерехтять хрести, дивиться в зеніт, задерши голову... Голова трохи паморочиться, і йому здається, що він пливе разом із сліпучими банями й хрестами, разом із дубами й липами, разом із усім собором,

разом зі зграями стрижив – пливе десь у безмежній синяві, в неосяжному просторі... Так, як пливуть хмари ладану повз золоті іконостаси під час служби в цьому соборі. Як пливуть молитви... надії... сподівання... Як пливе віра в чудесне...

Але все це – минуле.

Це те, що було колись, у дні його дитинства. Це було тоді, коли він щодня ходив до школи й зі школи повз це диво мистецтва, повз цю фортецю людської віри, повз це прибіжище душ людських – і його, Максимової, теж. А в свята вистоював він у ньому разом зі школярами, або з батьком і з матір'ю, в хмарах ладану, в морі звуків, зітхань і гарячих молитов, – вистоював довгі години, разом із тисячами, і ждав чуда. І до схлипу молився, і до болю вірив у нього...

Це було колись.

Тепер же все тут ось обернулося в брухт. Величний собор не стояв, а лежав, побитий на скалки, обернений у пил, у купи нагромаджених брил і дрібного щебеню, в хаос.

А серед того хаосу, між брухтом, Авраам колов Ісаака, лежачи в ямі догори ногами. Колов далі. Тяжкою брилою йому привалило ногу, але він не випускав своєї жертви, тримав її цупко, замахнувшись ножом. А до нього, виборсуючись із-під каміння, поспішав янгол, тягнучи мале перелякане ягнятко й вимахуючи вогненним мечем.

«Дивно, все кругом рушиться в прірву, а вони собі далі роблять свою страшну роботу!»

Ягнятко було так гарно й так зворушливо намальоване,

що й тепер Максимові забилося серце з жалю, як колись, у дні його дитинства, коли він біля цієї фрески простоював годинами, намагаючись збагнути її прихований, незрозумілий йому зміст. Сьогодні ж це його вразило чомусь особливо в цілій тій апокаліптичній трагедії, що розігралася на землі його вітчизни. Герої фрески, давній об'єкт його дум, свідки його дитинства, були живі й цілісінькі, лише поставлені догори ногами. Але то їм не перешкоджало й далі робити свою роботу, безглузду й страшну – такою принаймні вона здавалась йому тоді. По тридцяти роках, сьогодні він ніби зумисне знову опинився тут тільки для того, щоб перевірити цю дитячу рефлексію. Так, вона та сама!..

Насправді він прийшов сюди на призначену й зовсім непотрібну зустріч – на останню зустріч із людиною, що, захлинаючись, металась, мов потопельник на морі, шукаючи соломинки, щоб ухопитись. Але виходило так, ніби якась невидима сила привела його сюди, щоб попрощатися з цим місцем, це промайнули кращі години його життя часів золотого дитинства, де зродилася думка з великого болю, де особливо сильно билось серце, запалене вогнем великої віри й любови... Задумавшись, він стояв над руїною... Ні, не просто над руїною, а над страшною руїною, де привалило не тільки ніжку тому бідолашньому ягняті, а привалило щось більше – привалило частину його душі, загрожуючи ще привалити й похоронити все. Повітря над містом бриніло від гудіння літаків, що час від часу налітали по одному й по два, а ча-

сом хвилями по кільканадцять. Іноді повітря стрясалося від наглих вибухів, але Максим, здавалось, їх не чув, стоячи в глибокій задумі.

Думав про матір, про прості її заповіді, про віру в людей, віру в добро, в щирість, у любов, у посвяту заради величного й прекрасного. Думав про те, що під цими руїнами поховано щось, чого вже повернути не можна. Можна відбудувати цей храм, але не можна відбудувати те, що непоправно привалено цими руїнами, привалено уламками всього життя... Стояв перед знайомою фрескою в забутті, прикутий до неї зором – до джерела давніх дитячих душевних мук, сумнівів, вагань, до об'єкту найшляхетніших поривань дитячого серця.

Злива спогадів, вир думок, калейдоскоп облич, подій бурхнули на нього. Але тепер він дивився на все те, власне – на ту фреску, з зовсім нової позиції, бо ж він тепер дивився не вгору, а вниз, де й Авраам, і янгол, і ягнятко – все те копошилося догори ногами, стояло в ямі сторч головою. Лише Ісаак опинився в зручній позиції – перейшов із пасивної оборони в наступ, наступаючи згори на батька Авраама й на янгола, хоч наступ його виявлявся єдино в жалібному, докірливо-безтямному погляді, від якого батько відбивався ножем, а янгол мечем.

Може, тому, що Максим дивився з нової, найнесподіванішої позиції, він раптом помітив те, чого не помічав раніше за всі рази (хоч він пройшов повз цю фреску пару тисяч разів!), а саме – що в Авраама, як у професійного різника, стримів

мусат за халявою. Це перше. А друге – що очі в ягняти і в Ісаака були цілком тотожні, геть однаковісінькі, такі-от наївні, овечі, але сповнені людського серця, сповнені того самого німого благання й трагічної покори. І це ставило тепер між ягням і Ісааком знак рівности, якого Максим у дитинстві навіть не міг припустити. Всю його увагу тоді приковувало ягня – бідне таке, беззахисне, а не Ісаак. Власне, в дитинстві він дивився на Ісаакову ситуацію як на несерйозну, і саме через одну деталь, яку помітив і тепер з посмішкою. Справа в тому, що хоч в Авраама ніж і був по колодочку в крові, аж вона цебеніла, але в Ісаака не було жодної рани на тілі. З цього малий Максим зробив свій висновок (він не міг припустити помилки маляра!), що Авраам таки заріже Ісаака, але після того, як вони з янголом замучать і облуплять ягнятко, подадуть його засмажене до Божого престолу, а тоді вже – може, навіть ще й випивши добре – візьмуться й заріжуть Ісаака. Так він думав раніше.

Тепер очі вирівнювали трагедію обох. Але зараз ситуація кардинально змінилася й погіршилася для всіх. Раніше янгол цупив ягнятко з усієї сили через куші, а воно упиралося весь час і не хотіло, зводячи янголові старання намарно. Тепер тому ягняткові ніжку привалило каменем і воно безпомічно лежало на спині, так що лишилось тільки його зарізати, але ж янголові й зовсім привалило голову, а головне – геть зломило меч. Тут Максим гірко й мляво посміхнувся:

«От уже не думав ніколи, що тому мечеві судилося бути

випробуванням на справжній війні!...»

Крім меча, янголові ще обламало крила. Авраам же, замість позиції войовничого зарізяки, тобто – зручної позиції професійного різника, в якій він був, опинився тепер у незначущій позиції п'яниці, повергнутого навзнак, а Ісаак навпаки – опинився в дуже вигідній позиції, тільки, на жаль, не мав він ножа, щоб скористатися зі своєї переваги. Однак усі вони борсалися тепер тільки для того, щоб відновити попереднє, таке звичне й законне, від віків освячене для них становище.

Максим дивився й пригадував, що колись його дитяче серце стискалося від жалю й протесту, і він тоді думав:

«Чому це так Богові захотілось крови? Чому йому захотілось баранини? І чому це крилатий янгол узявся ловити те ягня? Хіба ж Авраам, хоч і безкрилий, не зміг би його впіймати сам? І чому ж це янгол так пильно старається і на таке манюньке ягнятко напосівся з таким страшним, вогненним мечем?»

І його дитяче серце бунтувалося, протестувало. А дивлячись на Авраама, він завжди дивувався, вражений: «Та це ж сусід – різник Масека!» Копія! Разюча в своїй подібності. Знаменитий на всю 9-ту сотню, чи навіть на все місто, Масека! Масивний, могутній, червоновидий і білобородий – отакий точнісінько, як намальований, тільки в широченних матнистих шароварах і з люлькою в зубах, підперзаний червоним чумацьким поясом та з ножами, скубелками й муса-

тами за халявою. Таким він завжди поважно виступав поруч свого воза, навантаженого різаними й облупленими свиньми та ягнятами. Ті ж ягнята на возі були щільно повкладані рядочками, як новобранці, а голівки їхні разом звисали через полудрабок і так теліпалися – з одного й з другого боку воза...

Навіть тепер ось, по 30-ти роках, Максим посміхнувся, вражений подібністю цього Авраама до Масеки. Цікаво, як це сталося? Без сумніву, Масека послужив маляреві за оригінал, за натурщика. Одно з двох – або ж маляр був родом із цієї ж самої сотні й знав добре безсмертний рід Масек, або ж Масека чи його батько, як дві краплини води подібний, запали в око маляреві, щодня їздячи мимо цього храму до різниць із хурою, навантаженою різаними ягнятами.

І ще що дивно – всередині храму багато й інших персонажів на інших фресках здавались малому Максимові також подібними до Масеки. В цьому здавна крилася для нього якась велика, болюча загадка: «Людина не може сягнути вище себе й відображає сама себе». Масеку ж цього на вулиці та в околицях називали не інакше як «матнистий Масека». Був це монументальний і незрівнянний запорожець, безподібний у своїх широченних, «як море», шароварах. Масека ходив у них і в будень, і в свято. Це, власне, єдині справжні, реальні запорізькі шаровари, що їх Максим бачив на своєму віку не в «малоросійському театрі», а в житті, ще з дитинства.

Довжелезні вусяра й пишно-біла борода, орлиний ніс, волохаті (крилаті) брови, сажений зріст і широченні груди – це все те, що привертало увагу в Масеці. Не тільки мистецьке, а навіть звичайне людське око не могло не зупинитися на ньому, вражене. Така велич! Не малу роль відігравало також його екзотичне, патріярхальне вбрання, що його він уперто тримався, вірний своїм дідам-прадідам – козакам, а потім чумакам і нарешті – шабаям, різникам. У цьому всьому, можливо, й полягала розгадка, чому на всіх стінах собору позначився його дух, – мабуть, він таки запав в око і в душу маляреві, що той собор розписував. Навіть велике зображення самого Саваофа, намальоване на стелі головної бані, було разючо подібне до Масеки. І не раз малий Максим, стоячи в соборі з школярами, порушуючи заборону розглядатися навколо, все-таки не міг витерпіти й задирав голову вгору і завжди відразу втягав її в плечі від моторошного враження, – здавалося, що монументальний і тяжкий Масека ось-ось злетить униз сторч головою, розчепіривши свої брачки, товстопалі, різницькі руки. Звикши хапати ними ягнят або телят і підіймати їх на оберемку так легко, любовно й ніжно, мов дітей, щоб... щоб потім зарізати, він от-от чарапне ними... На червонощокій і білобородій голові розвівалася сива запорізька чуприна. Бракувало тільки його запорізької люльки. «Бо ж у церкві не можна курити», – так пояснював собі цю нестачу малий Максим і намагався не дивитися вгору.

Наслідком того всього було те, що ставлення Максима до

справжнього, живого Масаки, їхнього сусіди, було просякане великою дозою якогось містичного страху. Він відчував завжди той містичний страх і молитовну пошану, коли зустрічав Масаку, бо знав про безпосередній зв'язок між ним і Богом...

Якось Масака застав його, Максима, з братом у своїй «машині». «Машина» – це була в нього на городі така клуня – не клуня, сам високий солом'яний дах на голих стовпах, під яким містилась розпочата та так і не закінчена, недобудована крупорушка чи олійниця спеціальної Масачиної конструкції. Велетенські дерев'яні колеса й шестерні з дубовими трибами, а також маленькі коліщатка та шестеренки – все те припадало пилом. На нього нагромаджувалися складувані тут господарем солома й сіно. В стрісі й під кроквами всередині «машини» мостили гнізда горобці – «незчисленні мільйони горобців», як тоді здавалося Максимові. А люди (всі сусіди й ціла вулиця, Максимові ж здавалося, що цілий світ) називали цю Масачину споруду разом із дахом «машиною», з певною ноткою гумору. І ось у тій «машині» Максим із братом драли горобців, аж геть під самим верхом, висячи вниз головою й тримаючись за крокви, як раптом у «машині» з'явився Масака. Максим заляк із жаху, руки йому похололи, серце перестало битися. Моторніший брат швидко, мов кіт, зашарудів униз, вистрибнув і втік. А Максим не міг прийти до пам'яті, задерев'янів. Потім руки самі собою розчепилися і він, як галушка, упав униз на солону та так

і лишився там лежати. Він зовсім не забився, ані трішечки, але лежав нерухомо, мов забитий, завмерши від страху. Так гороб'я, випавши з гнізда, лежить, причаївшись, часом. Він лежав, очікуючи чогось страшного, навіть кінця.

– Отакої!.. – сказав страшнучим басюрою Масека, підійшов і взяв Максима на оберемок... точнісінько так, як брав ягнят. Тут Максим, уже цілком опанований страхом, раптом несамовито задригав. Але де там! Посміхаючись і приговорюючи: «Тпру, тпру!» – Масека приніс його до тину й, перекинувшись через той тин, ніжно поставив його на землю, в рідний город.

– Ну, біжи, шибенику ти такий гороб'ячий!..

Максим вихопився, мов із вогню. Стрибнув двічі, але не побіг далеко. Він зупинився за два кроки від тину посеред моркви і так, прикипівши, стояв на місці й дивився в Масечин город, на Масеку, що пішов собі геть уздовж межі – в сонячній сліпучій світлі, поміж квітучими соняшниками. Дивився, роззявивши рота, й не міг ворухнутись, відчуваючи, що стряслося щось неймовірне. Справді, весь світ йому перекинувся догори ногами – світ його дотеперішніх уявлень про основні речі. Такий страшний Масека, домінуючий над усім і вся, прообраз і уособлення тієї сили, про яку всі, а особливо бабуся й мати, говорили як про всюдисущу, караючу, всевидячу, що в її владі Страшний суд і геєна огненна, – той самий Масека, що асоціювався з безчисленною тьмою-тьмушою зарізаних ягнят, із Авраамом з великим ножом, із

Саваофом з киплячим пеклом, із усім подавляючим і недосяжно-загадковим, – і раптом ось тобі на!.. Впіймав його в шкоді, в своїй власній клуні-«машині» і, замість зарізати, як Ісаака там на стіні, де він виконує обов'язки Авраама, – замість зарізати, й годі, пересадив через тин, та ще й як!

«Ну, біжи, шибенику ти такий гороб'ячий!..»

З того часу Максим у церкві не боявся дивитися вгору, не втягав голови в плечі. Навпаки, йому було приємно, бо здавалося, що ось-ось Масака спаде весело згори, схопить його на руки й лагідно скаже:

– Ага! Шибенику ти такий гороб'ячий!..

І вже ніби він не в церкві стоїть, а на городі посеред моркви... Навколо гудуть джмелі і бринять золоті бджоли – снують золоті нитки поміж квітучою редькою, гарбузами, огірками, соняшниками, кропом та жовтими гвоздиками. А брати й сусідські хлопці – «славне товариство низове» з усієї вулиці – повирізали дудки з гарбузиння і дмуть!.. Дмуть баса і тоненько, різно – там, на межі...

Від того часу Максимова душа роздвоїлася. «Хтось десь усе поперекручував. Зовсім воно не так, як говорять усі й бабуся навіть». Малий Максим мав уже свою таємницю й носив її в собі – таємницю про те, що людські голови замотеличила велика неправда. І головне – неправда в тому, що Бог захотів крові, захотів баранини. Чому неодмінно баранини? І чому це янгол тягне ягня до Масаки, а сам тримає меч і не ріже, – не хоче брати на себе гріха!..

Чому це Масека мусить бути вбивцею? Чому це так йому прирекли?..

Цих думок Максим не висловлював нікому. Але носив у собі міцно. Носив, ідучи зі школи й у школу через соборну огорожу, і завжди зупинявся перед цією фрескою й довго простоював, задерши голову. Він її вистудіював до найменших подробиць. Із цією фрескою зв'язані початки життєвих мандрів його душі й серця під загадковими зорями.

Тепер все це викликає розпач: тут – цілий трагізм безглузлого в людських серцях і душах. Хіба ж це не те, що намальоване на фресці, виявляється й у тому, що світ зжирає сам себе й усе тепер лежить у руїнах, догори ногами, розторощене остаточно й непоправно. Зерно дало плід – усе рухнуло, і раптом оголилась страшна річ, непередбачений і глибокий зміст цієї ось символіки, якась жахлива правда її... Хтось украв істину й завдав свій тон від самого початку всіх початків! Хтось конче потребує, щоб люди різали й убивали один одного. В ім'я чого? В ім'я «свого», привласненого собі й задобрюваного Бога. І тепер ясно й очевидно – вище свого малого розуміння найвищої мудрости людина ніяк сягнути не може. Ось це і є межа. Межа людських усіх стремлінь до божеських висот...

На руїнах шнирили люди. Вони порпалися нишком у тих руїнах, немов щури, то тут, то там. Звідкілясь тягли шматки брудної матерії, далєбі – рештки риз і ряс, також – пляшки, якісь помальовані дошки, шматки золотих рям і багетів,

шматки мідяних і бронзових рурок, тримаючи ці останні на грудях, мов не знати який скарб (це ж бо рурки для самогонних апаратів!!). Коли завивав десь близько, пікіруючи, літак, усе геть зникало миттю, ховалось по щілинах, мов провалювалось крізь землю. Потім помалу вилазило знову...

Максим дивився на все те, й щемлива туга ссала його під ложечкою. Чогось було безмежно жаль. Щури!!! І головне, що це ж усе недавні такі добропорядні, побожні, статечні люди. Він знав їх. Це ж вони вчили його змалку скидати шапку перед старшими, любити ближніх, бути чесним, не красити, не вбивати й шанувати ось цю святиню, разом із усіма її фресками. Це ж він із ними стояв ось у цім храмі, й молився до схлипу, й плекав велику надію на чудо оновлення... Тепер вони воруються, мов щури, немов опановані екстазою доруйновування зруйнованого, дикою, розпачливою жадобою грабунку, жадобою з відчаю. Так ніби попустилися всі гальма й вони кинулися нарешті робити те, про що нишком мріяли все життя. Розтягають. Вони розтягають мотлох руїн, а насправді це ж вони розтягають його дитячу романтику, його дитячу віру – розтягають його душу! Вони розтягають його прекрасне золоте дитинство й незабутні сльози материнські, перед якими він хилитиме чоло завжди, – сльози трагічної, але такої полум'яної, самозабутньої віри й надії, – вони топчуться по них...

Максим шарпнувся очима навколо, відчувши раптом, як страшну згагу, брак чогось. Так, йому бракувало чогось. Йо-

му бракувало скоростріла! Отак би взяти й вишмагати геть усіх отих!.. Посікти на дрібну локшину, на січку... Він навіть мацнув біля плеча, там де був завжди ремінь, коли скоростріл бував за плечима. Та й махнув рукою.

«Ні, все це логічно».

Він знову подивився на людей, і йому стало їх жаль. Вони ж не пустилися берега й не з добра прийшли сюди. Це ж вони зі страшного розпачу, з протесту. Топчуться, щоб топтатись. Так, це логічно. Якщо боги хочуть звичайної баранини, а янголи тягають для них ягнят під ніж Масаки-Авраама; якщо вогненний меч янгола був лише для того, щоб лякати й приводити в покору слабе, безневинне ягня, а при серйознішій пробі так легко зломився; якщо всі сподівання й убоління, віра й надія, скроплені кривавими сльозами й тисячами пудів воску, були марні, щоб обернутися отак у пил і порошок... то вони, мабуть, хочуть тепер винагороди. Бодай для серця, що, голе й голодне, осиротіле, мечеться в смертельній тузі, в останній агонії загибелі... Вони самі не знають тепер, чого шукають...

Зухвало-бунтівливі думки, що зародилися були ще з дитинства, раптом вибухнули тепер. І від того серцю стало ще холодніше, а нудьга смертельна стала ще більш щемлячою. Та Господи ж!!.. Коли рушаються великі царства, на землі й у душах збудовані, то ж хіба маленькі, слабкі люди за себе відповідають?..

Місто лежало, як і ця святиня, зрівнюване з землею, і, зда-

валосся, тонуло в рокоті хвиль, ввергнуте за гріхи під воду...

По вулиці, зігнувшись під ношею й зіщулившись перед летючою смертю, що клекотала вгорі, поспішала бабуса. Вона тупала старечими, німічними ногами з центру руйнованого німецькими бомбами й грабованого власними громадянами міста. Десь, певно, поспішала додому й несла радісно те, чим збагатилась: це були порожня, але тяжка, залізна ряма й очеретяна мітла. Головне – мітла! Якщо ряма була явно випадковим трофеєм, то мітла була неабияким важливим здобутком – новенька очеретяна мітла з гарно виструганим держакком. Молодші й спритніші люди розхапали стільці, столи й навіть мішки збіжжя, бабуса ж устигла лише вхопити мітлу. І тепер, уклавши на плече, вона несла її, як прапор...

Максим її знав. Це ж була баба Хациха! Найстатечніша, найтихіша й найпобожніша на всій 9-й сотні людина. Вона була з тих, що нікому не сміли сказати й «брешеш», і навіть ніхто не чув, щоб вона будь-коли сварилась. Скільки її знали, вона заробляла по людях – то копала, то полола, то дітей няньчила, то мертвих на той світ споряджала. Знаменита вона була тим, що не пропускала жодної служби Божої, не забувала жодних церковних свят, не минала жодних похорон чи хрестин, де скрізь охочекомонно приносила свої руки й силу на допомогу й не домагалась винагороди. Десь пройшли революції, але то не зачепило Хацихи й нічого для неї не змінило. Вона працювала – все життя, не розгинаючись. І то було, здається, нормально, що вона нічого не мала та що її

ім'я було синонімом «злидарки», бо вона жила для інших. Вона була бідаком, що все пожертвував для ближніх своїх. І люди, що в своїй природній жорстокості не любили жебраків і злиднів, Хациху все ж таки жаліли.

Максим дивився, як старенька Хациха, що доживала, либонь, восьмий десяток, зігнувшись, тріумфально машерувала з мітлою, і не міг вийти з дива. Хациха під кінець віку – випряглася! І тепер-от іде вулицею серед білого дня з заграбованою мітлою... Щось сталося, щось десь безнадійно розсипалося на порох... А вона йде статечно й гордо, йде діловито, з почуттям власної сили й правоти і – з чистим серцем. Доказом цього є те, як вона тримає мітлу: вона несе її, як прапор!..

Бабуся саме порівнялася з руїнами собору, коли вгорі зарокотало знайомим рокотом: два «месершмідти» заходили на бомбардування. Якраз над собором. Починали пікірувати.

– Бабо Хацихо! Тікайте!! Сюди! Швидше!.. – крикнув Максим.

Та бабуся байдуже махнула рукою, глянула вгору, перехрестилась і упевнено тупала собі далі.

Струм повітря збив Максима з ніг... Коли по короткому часі він виступав із-за тяжких брил церковної руїни, з-за перекинутого Авраама й Ісаака, ніякої Хацихи на вулиці вже не було. Стояв чобіт (саме стояв, а не лежав – у багнюці заглиблений), і біля нього валялась... мітла!.. А посеред вулиці

ці, серед заболоченого мокрого снігу диміла чорна воронка. Від бабусі нічого не лишилося, неначе її взято було живою до пекла, за гріхи... за мітлу!..

Максим підійшов до чобота, мимохіть здійняв шапку, постояв хвилину... І надів шапку знову, задумливо... «Чобіт був занадто великий і тому так легко спав із старечої ноги, взутої набосоніж», – майнуло в голові не до речі.

Стояв і слухав, як хтось у нім плакав, хтось ридав тяжкими, кам'яними сльозами. І пригадався йому янгол... Здавалося, він стояв тут, невидимий, над тим чоботом, виконуючи божеське доручення на цій землі... Мармуровий холодний янгол, найпечальніший образ його дитинства – там, на надгробнім пам'ятнику на соборному цвинтарі. Це він десь там плаче – мармуровий янгол у мармуровій печалі, ніжний, лагідний і холодний, невітінний у безмежній своїй скорботі над серцем людським, оберненим у пустирище. Неземний, потойбічний, але повергнутий на землю й міцно до тієї землі прикутий, примурований, вкопаний в неї разом із тяжким п'єдесталом і... пообписуваний кругом хімічними олівцями. То закохані повписували свої імена й сентенції на білому мармурі, позаписували своє божевілля, свій шал любовний, і то п'яниці й циніки теж позаписували свою глупоту на мармуровій скорботі й ніжності, на білому янголі, повергнутому з іншого світу отак просто на цвинтар, у болото...

Янгол плаче, затиснувши руки між коліна, а біля нього гуляють і будуть, може, ще гуляти байдужі люди, а над ним

шумлять сосни, а на соснах цілюються горлиці... І тим пекучішими видаються сльози, коли плаче безнадійно закам'яніла чиясь, велика, зі скутими крилами, геть у прах повергнута людська, і вона ж і божеська, душа... Це завжди вражало Максимове серце, коли він відвідував на соборному цвинтарі того янгола мармурового, що тепер увижався йому надгробним пам'ятником його власного дитинства...

Хацихи мов і не було. «За мітлу!» Хтось у нім сміявся вже диявольським сміхом: «Це ж і світ увесь кривавиться якраз чи не за таку ж саму ідею?..»

Вітер. Холодний, колючий, мокрий. І сморід піроксиліну. І запах крові всуміш із запахом горілого ганчір'я. І туга, мов мряка туманна, над розбомбленим містом.

«Гм... Чого ж той дивак не йде?!»

Максим постояв задумливо. А тоді піддав понуро мітлу ногою, збив її геть у смердючий кратер бомбової вирви й пішов знову на руїни собору – поніс своє серце туди, до приреченого ягнятка...

* * *

Соломон прийшов, мов із хреста знятий, зовсім розгублений і зовсім тверезий.

В нього все тіпалось – плечі, коліна й щелепи. А очі... Власне, по очах і було видно все сум'яття, весь справжній хаос його душі.

Зігнувшись у три погибелі й тремтячи, Соломон сів на брилу над Авраамом та Ісааком і почав крутити цигарку, розсипаючи махорку. Максим став насупроти нього й так стояв, заклавши руки в кишені свого обтрюпаного пальта. Дивився й чекав.

Соломон марно намагався опанувати себе й цигарку. Та нарешті він таки закурив, глибоко, жадібно затягся й випустив хмару диму, закутавши тією хмарию свою голову. Зітхнув.

– Ну?.. – промовив мляво Максим.

– Що? – прохрипів Соломон.

– Принесли?

Мовчанка, а потім:

– Я вас не розумію, сеньйоре! (Крива посмішка.)

– Обіцяне, професоре!

– А саме?..

– Отакої!.. – Максим скептично свиснув і так само скептично-насмішкувато промовив: – Рятунок, професоре! Ви ж обіцяли принести рятунок. «Геніальний рятунок» для мене.

– А-а... – протяг Соломон байдужісінько, думаючи про своє. – Та то, знаєте... то я був п'яний...

– А тепер?

– А тепер я абсолютно тверезий. – Враз стрепенувся: – І я приніс вам краще! Я таки приніс справжнісінький рятунок. Справжній! Я приніс думку! (Аж захлинувся – не то від диму, не то від внутрішнього збудження.) Розумієте? Нарешті

вірну думку! Нову думку, друже мій! І ось... Так, це і є вірний рятунок... для сильних духом.

Соломон уже крутив другу цигарку, хоч перша лежала збоку на камені й диміла, забута. Якийсь чудний і недоречний, незвичайний був він тепер. Максим стояв насупроти нього, розставивши ноги, й мовчав, дивився десь понад головою. А далі промовив тихо:

– Ви ж чудово знаєте, професоре, що ні одна з ваших думок, висловлених за все життя, нових і найновіших, таких, і сяких, і ще інших, нікого й ні від чого не врятувала. І вас самих також, у чому ви, здається, й переконуєтесь.

– Е! – стрепенувся Соломон. – Ця думка – це щось інше. Це квінтесенція! Це резюме. Це все. Все! Генеральний хід, найрішучіший акорд.

– Ну, гаразд... – Максим зітхнув і, не міняючи пози, мовчки постояв, а потім по короткій павзі докінчив тихо: – Гаразд. То давайте вашу думку.

Павза. Потім, замість безапеляційно й з фальшивим патосом та апльомбом забасити, як завжди, Соломон якось знітився, втяг голову в плечі, заклав руки в кишені і, простягши ноги, мовчки вперся поглядом у свої діряві черевики. І, так дивлячись, несподівано тихо, надломано й тягуче так прошепотів:

– Чи варто жити?... От питання...

– Дійсно, – посміхнувся Максим. – «Бути чи не бути?!» Риторичне питання, професоре, чисто семінаристське.

Соломон знову стрепенувся весь. Захвилювався. Аж пальцями хруснув. А тоді враз заговорив гаряче, захлинаючись і зриваючись із тону. Максим його рішуче не впізнавав. А Соломон вів, як на сповіді:

– Слухайте, друже мій!.. Ви не знаєте... А я вже ось місяці не сплю, втратив сон і спокій... Ви бачили – я заливався горілкою, як швець... Це все тому... Але це не допомагало. А надто останні дні. А надто останні години!..

Це семінаристське питання, кажете?.. Так. Але ж це те прокляте «вічне питання»!.. І його легко подумати головою, але от треба відчувти серцем...

– У цій усій проклятій свистоплясці, в цій грандіозній аварії всіх і вся, в цім оголенні безглуздої порожнечі, в цій, нарешті, переоцінці всіх вартостей і самої людини вогнем і залізом – це вічне прокляте питання стало, як стовп, і стояло передо мною, доки я його не вирішив. Так, доки я його не вирішив!.. Друже мій! Я вам казав про порятунок. Тут він і лежить. Радикальний вихід із усього цього ідіотизму, із глухого кута, в якому опинився – ха-ха! не опинився, а в ньому товчеться відвіку – весь світ. Так-так! Все брехня. Безмежна забріханість! І чого над тим усім уболівати, тремтіти, страждати. Нам дано ідіотський шматок м'язів і нервів, що зветься серце, щоб тліти ним, і боліти, й мучитись. Удавати з себе «богочоловіка», «царя всесвіту». І в цьому все нещастя. А тим часом – це все дурниця! Фікція. Самоомана комах, які навчилися блудити розумом... Ха-ха-ха! Гляньте!.. Та хіба

ви не бачите? Що воно таке – оте все, що рухається нині по планеті, як коливання води, – тупе, уніфіковане, сіре, перехняблюючи землю туди й сюди? Що то є, що хилитається в цій усій фантазмагорії, змушую чи світ здригатися в корчах?!

Туманність! А ми кажемо, що це ми. Ні, брат. Хіба ви не бачите, що ми – це тільки уніфікована туманність. Іграшка... У всесвіті від віків іде космічне змагання космічних чисел, космічних величин. І зараз теж от... Усе це – холодне, бездушне змагання бездушних, але велетенських чисел. Космічних чисел. І от у цьому змаганні чисел ми є ніщо, нікчемний пил. Ми – люди взагалі, і ми з вами зокрема, Макс! В макрокосмі ми є абсолютний мікроскопічний нуль... Ми не можемо протистояти знищенню й обертанню всього в пил. І ми обертаємося в пил... Але пощо обертатися в пил з муками, коли можна без?.. Раціоналізувати!.. Бодай тут єдино розумно використати свою волю!.. Га?!

Сказавши «га?», Соломон відсапнувся, але, не чекаючи відповіді, рухнув далі – мовби котився з гори:

– В пил!.. І все... Ха-ха! «Душа»... «Ідея»... «Пориви»... «Людина-Бог»... «Любов»... Ха-ха-ха! Я вже сказав: блеф!! Ідіотизм. Людське «я»? Де?! Га-га-га! Чи людина щось може? Людина нічого не може. Як не може нічого пісок великих пустель. Лише як підніметься самум – пісок рухається стіною, й засипає геть усе, і засипає сам себе. Безвільний пісок... І все обертається в руїни. І насамперед у руїнах ри-

пить пісок!.. Пісок, брат!.. Найбільша сила, яку я визнаю, це сліпий інстинкт руїни, який сидить у кожній такій піщині, – це сліпий, стихійний, непереможний рух до смерті... Це – реальне й правдиве, а решта – блеф. Я прожив життя, я це знаю. Людина сліпа, бавиться ілюзіями, вигадує якісь пляни, системи, чіткі побудови – «будує світ»! Але при першій вогневій пробі все це падає і оголюється прірва. Прірва, над якою хочеться вити вовком. Осиротіла, сама на себе здана людина не може існувати. Через те вона дасться підхопити себе самумові й перти в хмарі собі подібних... На загин... Є термін – «масовий інстинкт», чи «масова психоза», але немає, на жаль, терміну «масове оголення», «масове викриття», коли весь намул ідей та іншої єрунди відпадає геть, а лишається сама правда. І в цім заслуга війни – вона оголює і урухомлює правду. А та правда – вона й є в тезі про пісок пустель. Підхоплені самумом, піщинки стають нарешті собою, виявляючи свої властивості, свою справжню природу, свою суть – без пропагандивного блуду. Рухатися здібне тільки щось реально-вагоме. Ї ось те реальне рухається, фікція ж, ота «духова надбудова», лишається на місці, як дрантя, – ні, зникає геть, як пшик. У цьому русі реально-вагомих піщинок відпадає геть усе нереальне – ідеї, мораль, етика, любов, дружба, гордість, героїзм... Ха! Людина цього ніколи не мала. Це вона сама вигадала, прикрашуючи свою гидку, нікчемну суть. Ні, це для неї вигадали поети й інші ненормальні фантасти, особливо чутливі й рафіновані шукачі неіснуючо-

го: янгольських крилець в амфібії, божеської краси й величі в ідіота, взагалі ж – із розпачу шукаючи в фікціях прикриття для бридкої людської голизни...

Соломон говорив, а Максим мовчки, байдуже слухав. Навіть не пробував устрявати в розмову. Примруживши очі, він апатично розглядав якусь річ, що лежала між камінням і що на неї випадково впав його погляд. Розглядав так собі. Ступнув меланхолійно крок, торкнув розглядувану річ ногою, а сам тим часом думав: «Чи блазня вдає, а чи справді Соломон уже готовий, дійшов до ручки?..»

А Соломон помалу, як пароплав до пристані, доходив до фінішу своєї рятувкової тиради:

– Так-то... Світ озвірів не тому, що він озвірів, а тому, що він такий за своєю природою. Тепер ось він лише зітер свій грим, а чи здер із себе машкару, й оголилась страшна нагота брехні, нікчемности й підлоти. Поза тим – нічого більше. І от... Чи варто жити?! Ось проблема! – І, скінчивши нагло на тому ж, чим і починав, Соломон по павзі сам собі тихо, але переконано відповів:

– Не варто.

Максим зітхнув:

– Т-та-ак... ну добре... То ось, здається, є ключ до розв'язання вашої проблеми, тобто – ключ до вашої рятувкової ідеї. – Нагнувся й підняв червону, чепурну, як писанка, італійську гранату. Оглянув і простяг її Соломонові.

– Ось... Будь ласка, доведіть послідовність: уміріть. Вона

заряджена. Оце ось так знімається, отак натискається... Це реально завершення вашої думки. Ключ до рятунку.

Соломон замовк і посірів. Він довго мовчав, пригноблений, дивлячись на гранату. А тоді підняв комір і глибоко за-сунув руки в кишені.

– Приберіть, – прохрипів він. – Я... я, власне, хочу бути послідовним і доказати людську підлість, а не героїзм. Я бо-юся смерті...

– Але ж ви не послідовні!.. Нуль є нуль, і йому нема чого боятися смерті.

– В тім-то й суть, що підла людська природа ніколи не була послідовною. Хочу жити!.. – Голос Соломонів хрипів і затинався.

– В ім'я чого?

– Чого?.. Хоч би в ім'я цієї непослідовності. Ні, в ім'я зло-би. Так-так, злоби!.. А втім – дайте гранату, я ще подумаю...

Соломон обережно взяв гранату й заховав її під брилою руїни, присипавши дрібними камінцями.

– Я потім по неї прийду... Я ще маю... ідею Бога! (Криво посміхнувся.) Розумієш? Після того, як я 20 років руйнував церкви, я тепер маю ідею Бога!..

Останні слова він просто викрикнув гістерично. І відразу замовк, знітився на камені, якимось засмикавши плечима – чи то скручуючи цигарку, чи... Максимові здалося навіть, що він плаче, сидячи на камені, над Авраамом. Але то так тільки здалося...

– Нічого, – промовив Максим лагідно, не думаючи над тим, що говорить, але справді зі щирим наміром потішити. – Ті, що зруйнували цей храм остаточно, також мали ідею Бога. Навіть написали її на бляхах своїх пасків...

Соломон мовчав. Він нічого не слухав і нічого не чув. Почав кутатись у пальто, пробубонівши про себе:

– Холодно... Душі холодно...

І заховався, як равлик у мушлю, остаточно задивившись у себе самого нерухомо.

Максим ступнув до нього крок і став перед ним, розставивши ноги. Дивився задумливо і теж мовчав.

– Слухайте, професоре, – промовив нарешті щиро й так, ніби всієї цієї попередньої розмови й не було. – Скажіть мені правду... Бо я не вірю в те, що ви ніби були тоді п'яні. Я ніколи не бачив вас п'яним... Ви щось мали для мене інше, адже ж так? Ви щось обіцяли й збирались принести?..

– Ціянкалій, – буркнув Соломон коротко.

Максим свиснув здивовано.

– Отакої!.. Дякую... Але принесли, значить, саму теорію?.. Шкода... (Павза.) Хоча... Я, правда, не тішуся з цього світу, проте не поспішаю й на той... Прощавайте, професоре!

А вже ступнувши, зупинився й промовив роздумливо:

– Проте шкода все-таки... шкода, що ви не принесли ціянкалію. Ним при нагоді можна б принаймні врятувати честь. Честь, професоре!..

Соломон здригнув. Устав. Пильно подивився на Максима. Потім ще глибше втягнув голову в плечі. І, застібаючи на всі гудзики своє блаженське пальто, ткнув Максимові руку. Мовчки. І пішов геть, зігнувшись.

Максим подивився йому вслід:

– Прощайте, професоре!

Лишившись сам, Максим постояв ще якусь мить, а потім вийшов за огорожу, на порожнє, безлюдне перехрестя, розчавлене танками й порите бомбами. Було пусто, й тривожно, і безмежно тоскно. Якесь жаске чекання залягло над містом навколо. А серед порожнечі – він сам із своїми думками, заглиблений у свою душу, – але там було теж пусто, як на згарищі, і тривожно, й теж залягло чекання. І тільки десь у перспективі – все той же мармуровий янгол у мармуровій печалі. Мармуровий, заплаканий янгол із соборного цвинтаря – мов надгробний пам'ятник його дитинства!..

А потім над усім – зринув і став перед очима син сонячного Палермо та його камрад, і забриніло розпучливо-поривно: «Аванті!»

Розділ третій

Дві нотатки на полях

1. Слово до читача.

Два початки зробив я цій повісті – і все ніби не можу зрушити з місця разом із моїм героєм. Він стоїть і балянсує над безоднею, ледве перемагаючи смертельний потяг полетіти сторч головою. Полетіти б – і все. І не треба б уже було ні над чим тліти душею. Проте герой іншої думки. Автор теж. Авторові ж треба йти за героєм назирці, слід у слід, як його тінь, як його друг і свідок; йти так, як він тінню йшов за ним у житті; йти, те життя відтворюючи. А це тяжке завдання.

Матеріал (говорячи фаховим терміном) навалюється брилами, громадиться горами, збиваючи з ніг, загрожуючи привалити геть. І, нагнувши голову, як навпроти шаленого вітру, стоїть автор на місці, все заміряючись зробити крок уперед, заносить ногу – і нічого з того не виходить. А все тому, що час, про який мова, це час апокаліптичних зрушень, це сам скажений рух, катастрофальний і безглуздий, як той самум чи велетенський гураган пустелі. Такий рух, що в ньому годі розглядіти людину. Ні, в ньому не видно окремої людини, лише рух піщинок, мовляв Соломон. Самум. Самум, що йде віхолою, забиває всьому живому дух, мете геть усе в небуття. І може, тому при спробі розглянути людину в тім саму-

мі робиться млосно. Так, як і тому героєві, піднесеному над прірвою.

...Часом вам сниться сон: ви стоїте над страшною безоднею. Над такою безоднею, що у вас терпнуть не тільки ноги, а й терпне, холоне душа. І от вам треба над тією безоднею йти. І є лише тонесенька риска переходу понад самим краєчком, – і йти вам треба по тій тонюнькій-тонюнькій рисці, по вузенькій гривці якогось муру чи гірського хребта, на голокрутній висоті. Під вами така прірва, що лише туман сивіє десь унизу, а дна й не видно.

І от на тій гривці, над тією прірвою баянсує ваше похололе серце...

Ви рятуєтесь тим, що прокидаєтесь зі сну. Але герой так урятуватись не зможе, бо він не спить і те все не сниться йому. Він таки стоїть над справжньою жаскою прірвою й бажає схопитись за чиюсь руку, за руку б свого друга й побратима. Але такого друга немає, тому він стоїть сам і, відсахнувшись, дивиться в ту прірву, похоловши.

І це – чорна загибель, моторошне царство руїни, безнадії, краху людської душі – безповоротно й назавжди. Це прірва, над якою опинилися серця мільйонів людських істот. Фінал цього забріханого, здичавілого світу, пущеного по похилій самозганьблення й самознищення. Вони, ті мільйони сердець і душ – зриваються й летять униз, як жорства, втративши волю й силу до опору, втративши вже останню віру, надію й бажання змагатись... Мовби пісок пустель...

Одним із числа тих мільйонів є й наш герой. Власне, не герой, а просто – людина, що не далася схопити себе так просто тому страшному самумові, викресала з себе іскру волі й збунтувалася, вперлась ногами в груди своєї землі й випала з загального руху. Більше того, вона повернулася всторч і пішла навпроти, пригинаючись до самої сирії землі, своєї землі, хапаючись за неї й за все, що на ній є, не даючись скинути себе в прірву.

Вона, ця людина, – це не легендарний герой легендарних часів людської історії, оспіваний поетами й трубадурами всіх епох і народів, – ані Ахілл, ані Зигфрід, ані Микита Кожум'яка, ані якийсь там інший велетень, що стає на прю з усіма темними силами – драконами, зміями-гориничами й іншими почварами стоголовими – й перемагає їх казковими чарами та міццю своєю богатирською.

Ні, цей герой – це звичайна собі, сіренька, в лахміття вдягнена, заштовхана, стероризована, отака собі мізерна **людина XX століття**. Слабенька й змучена, непоказна й нічим не опанцерована, поставлена, одначе, долею проти найбільших страхіть і почвар, які будь-коли існували під сонцем. Що проти них змії-гориничі! А серед них і найбільші страхіття – страхіття ницости, масової підлоти, масової жорстокости й злоби, що стали разом гідрою мільйонноголовою, ще й опанцерованою в залізо. І от він протистоїть їм... Сірий, і буденний, і негероїчний на вигляд, немовби зацькована тваринка. Лише з гарячим, буремним серцем... З уперто зціпленими

зубами... З очима, запаленими вогнем великої, нездійсненої мрії...

Герой нашого часу!.. **Це, може, навіть ви.** Це, може, ваш брат. Або ваш побратим, друг, якщо ви мали щастя носити в собі вогонь дружби й побратимства та мали взаємність. І от ми з ним балянсуємо над безоднею й будемо бігти впарі над нею – шляхом, що його приділила доля. Може, й ви тим шляхом бігли? Може, це буде мова про вас! Може, іскорка й вашого серця спалахує в тім розпачливім змаганні людської істоти, приреченої на смерть, але бунтуючої – проти всього: проти неминучости, проти світу, проти логіки, проти стихії, проти долі самотньої, киненої напризволяще, зведеної до ролі земної піщинки, істотки, обдуреної заповідженням їй божеським покликанням. Обдуреної й поставленої перед фактом цілковитої нікчемности й безсилля, над проваллям всеподавляючої ницости, над сліпим клеком всеруйнуючого зла, над космічною прірвою ніщоти, ганьби й глуму, як пилінка в холодному й жорстокому змаганні космічних чисел, складених із відносних величин злоби й брутальної волі якихось неспівмірно малих одиниць і тупої, самотійно діючої черстої матерії.

2. Спеціальна заувага, яка мала б заступити окремий розділ.

Це буде звичайна довідка.

В нетерплячого читача, зокрема ж – у читача, що звик до

простоти й граничної ясности класичного роману, може виникнути питання – де ж, нарешті, відбувається дія? Не взагалі, а точно, – де саме?

На це можна б відповісти, що це не має ніякого значення. Така дія, як ця, що відбувається тут, могла відбуватися й відбувалася скрізь, на будь-якій точці земної кулі року Божого 1943-го, але...

І тут приходить знамените «але» – «але», як виняток з правила.

Але в дійсності, в усій своїй трагічній повноті й специфічності така дія могла відбуватися й відбувалася лише на певній території й лише на тлі надзвичайної епопеї певного народу (може, навіть як вивершення тієї епопеї). Тому місце й час мусять бути визначені якнайточніше.

Отже – дія відбувається на Слобожанщині, цебто на тій частині нашої Батьківщини, що зветься Слобідською Україною та чия доля є чи не найяскравішим зарисом долі цілого народу, що заселяє трагічну землю, Україною іменовану. На тій Слобожанщині, що пройшла найтяжчий шлях, який тільки можна уявити. Спершу склала на жертвник великої революції безліч жертв в ім'я братерства, рівності й свободи – в святому пориві до прекрасного міту, до «вселюдського щастя»... А потім перша пішла масово по тюрмах і каторгах, брутально стероризована, цинічно обдурена, ошукана... Потім великими масами вимерла від голоду року Божого 1933-го, складаючи гекатомби жертв знову ж таки в ім'я тієї сво-

боди, братерства й вселюдського щастя, поставивши пасивний, але відчайдушний опір найчорнішій, найгидшій ницості й тупій звирячій жорстокості, піднесеній до ступня новітнього «вірую»... Пізніше, як частина Європи, найдалше висунена на схід, стала найулюбленишим пляцдармом смерти в апокаліптичному побоевищі двох жорстоких систем із таким «вірую», двох велетенських, ворожих одна одній і спільно в однаковій мірі ворожих цій землі, сил – червоної й брунатної, під знаком п'ятикутної зорі й під знаком чорної свастики. Ця земля стала пляцдармом їхнього герцю, уособлюючи в своїй трагедії трагедію цілої доби. Сплондрована й розтоплана під чобітьми незчисленних орд, опанцерованих в залізо й зненависть, вона все ж не хоче здаватись, не хоче зникати з лиця землі.

Словом, дія відбувається на частині території нації, яка ще не жила, все лише збираючись жити, але яку всі геть спихають у могилу. Спихають і, здається, ось-ось, ось-ось зіпхнуть безповоротно. А вона збирає по краплі рештки вже решток своїх сил та й хоче знову звести голову...

Образом і символом цілості та разом і вихідною точкою зображення цієї дії може бути кадр, що потряс душу героєві в дальшому розвитку подій і що його варто перенести звідти й поставити тут, на початку...

...Велика колона приречених на смерть разом із героєм біжить підтюпцем попід парканами, гнана чисельним, до зубів озброєним ворожим конвоєм. Біжить, гнана десь за місто... Вгорі кружляють сталеві стерв'ятники другого ворога, поливаючи землю вогнем і залізом. Приречені в нудзі передсмертній витягають голови під залізну зливу, бажаючи вмерти відразу, але перелякана варта притискає колону до парканів і жене її вчвал все туди ж і туди ж, за місто, де має бути суд і розправа над цією колоною сірих умовних знаків, що були колись людьми. Але їх пильнують і женуть так тому, що серед них заплуталася десь ще й жива душа, заплуталась чиясь остання надія, віра в порятунок і воскресіння. Через те колону так і женуть вчвал – щоб разом з умовними знаками зіпхнути геть і живу душу, й ту надію останню в безодню а чи розіп'ясти її.

А по шляху, посеред вулиці, загрузаючи по коліна в грязюці, біжить боса й простоволоса стара жінка. Вона біжить боком, а в руках тримає дві почорнілі дошки-ікони Спасителя й Марії. Вона тими іконами, біжучи, хрестить колону. Хрестить розпачливо... Очі її широко відкриті, волосся розвівається на вітрі, груди розхристані – груди Матері, що вигодувала ціле покоління дітей... Вона біжить боком, і хрестить, і хрестить... Вона мовчить, але очі її кричать... І вчу-

вається, що вона кричить уся, кричить тим криком, яким кричали колись і її предки, прагнучи врятувати свого земного бога, повергнутого в безодню, символ своєї віри й своєї надії: «Видибай!! Видибай, Боже!!»

Колона зникла в тумані. А жінка лишилась. Під наглим розривом бомби вона зломано впала ницьма в грязюку, зі страшним прокльоном... і дошки Спасителя з Марією полетіли геть...

* * *

Цей кадр – це і є той образ, який треба розгорнути до краю. І тоді він стане достатньою відповіддю на запитання – «ДЕ?...».

Розділ четвертий

В домі вилітали шиби разом із рямами, стіни гойдалися, даючи розколини, зі стін падали образи й речі, зриваючись із цвяхів і з полиць, зі стелі сипалися шпаруни, – а на веранді в цей час окотилася коза Білявка. Вона вродила трьох козенят – і всі кізочки, – та нікому було радіти з того. Ачей і самій козі не було з того радости.

Веранда деренчала, осипаючись дрібним склом і вапном від страшного тиску повітря. Те скло, й вапно, й бите череп'я засипали рясно підлогу й усе навколо, а в тому склі й череп'ї, посеред веранди стояла злякана коза Білявка і, хитаючись на тремтливих ногах, жалібно лизала трійко щойно народжених своїх діток. Тіль-тіль з'явившись на світ, козенята інстинктивно тислися одне до одного і всі разом до матері – і так стояли, а струм повітря від наглих вибухів десь близько вальвав ту купку живих істот із ніг. Та вони зводилися й стояли знову...

На все це дивився Максим. Він теж, як і ті козенята, хитався на ногах і намагався не дати звалити себе з ніг наглому тискові повітря. Він стояв посеред кімнати в домі, що ось-ось міг розсипатися на скалки, стояв, як моряк на чардаку розгойданого корабля, широко розставивши ноги, і тупо дивився у вікно на веранду. Корабель ось-ось мав піти на дно, геть пірнути в безодню. Разом із ним. Разом із усім. Разом

із кізкою й малими козенятами.

Але корабель не йшов на дно, – жодна з безлічі скинених навколо нього бомб не могла влучити в нього точно, і тому він уперто гойдався на поверхні.

А коло Максима стояв п'ятилітній синок Борис і, дрібно-дрібно тремтячи, мовчки тяг його назад у присінки – туди, де було їхнє «сховище». Постоявши, Максим ішов за синком у присінки, й там вони знову сідали на підлогу при стіні, на розстелений кожух. Сідали рядочком і так сиділи, дослухаючись усім єством, як десь гуляла, шукаючи їх, смерть. Власне, дослухавсь маленький синок, Максим же лише вгадував, що з ним робиться, сам же він був байдужий. Нерви його отупіли, і його опанувала безмежна апатія. Від безсилля й безвихідности. Він уже не стинався, й не кипів, і не тремтів, як колись. Він тільки притискав синка до себе (навіть не помічаючи, що синок ще більше намагався притиснути й захистити його) і вгадував – не думкою, лише набряклим серцем, – що переживає це бідолашне дитя, опинившись отак раптом у пеклі.

Матір із немовлям вони зранку відправили геть на околицю міста – там, мовляв, безпечніше... Але то все самоомана, то – щоб не разом умирати, бо на околиці міста було таке саме пекло, як і тут. То був лише відрух відчаю, гра в щастя. Але Максим був тим задоволений, бо думав, що на околиці зовсім добре, зовсім безпечно, що там нічого не загрожує. Хотів, щоб так було, хоч і знав, що воно не так.

А земля тряслася, ніби вирішила розступитися, нарешті здійснюючи пророцтво про кінець світу й Страшний суд. Це, власне, розпочалося справжнє бомбардування, бо все, що було дотепер, то була, здається, іграшка, жарти. От тепер пішло все навсправжки. Дві світові потуги чомусь напосілися разом, і з усієї сили, і з однаковим оскаженінням на це бідолашне, беззахисне місто, мовби виконуючи вищу волю, бо ж це місто було таки грішне: місто злидарів, а через те грабіжників, що грабували з однаковим ентузіазмом склепи й цейхавзи обох потуг, коли ті залишали їх при відступах, і ненавиділи тих і тих страшною, непримиренною зненавистю. Дві світові потуги давали йому реванш, зовсім не в'яжучись тим, що сили зовсім не рівні, – не бавились у якусь там лицарськість. Вони бомбили його нещадно. Спершу звисока й по центру, а тоді взялися бомбити з низького лету, геть од краю до краю, все підряд, щільно й рясно, взялися скородити його вздовж і впоперек вогнем та засівати залізом. Вони скидали на нього – на це глиняно-дерев'яне місто – півтоннові й навіть тоннові бомби. Це – на місто, де було всього з десяток двоповерхових будівель, один будинок триповерховий, а решта – все халупи та одноповерхові дімочки. І от ці дімочки та халупи бомблено так, як у цей час десь бомблено Берлін. З ранку до вечора гули над ним зграї тяжких літаків обох кольорів – під знаком червоної зірки й під знаком чорної свастики. Причому багато літаків було народжених не під цими емблемами, а під іншими – під емблемами

свободи, – вироблених на авіазаводах країни Вашингтона й країни Кромвеля, що віддали свої крила до розпорядження країни червоного царя. Ці літаки з зорями й літаки з «павучками» гули над безборонним містом цілісінський день, – одні до обіду, другі після обіду.

Дедалі бомбардування ставало безглуздіше й інтенсивніше. Все те, що ще лишалося живим, не мало вже ніякої надії вибратися цілим із цього пекла, з цього моря гуркотняви, вогню й заліза. Максим теж не мав такої надії, хоч він не мав і бажання тую надію мати, бо для нього бомбардування не було річчю найстрашнішою, – це була всього лише сліпа смерть. Спершу він з дружиною й дітьми тулився щільно до сирої землі. Вони були всі вкупі й трималися одне одного, покладаючись лише на химерну долю. А якщо їм судилося вмерти, бажали вмерти всі вкупі. Якщо їм судилося... Та, не довіряючи долі, підставлені нею під зливу заліза на рівному місці, вони тулилися щільно до сирої землі, до голої землі. Ні, земля та була вкрита снігом, і вони лягали на сніг горілиць і дивились усторч на літаки, що пікірували просто на них і з виттям випускали серії бомб та стріляли з бортової зброї. Бомби рвалися навколо, часом зовсім близько, але треба було точного попадання в розпластану на землі людину, щоб забити її. Так вони протистояли смерті. В їхніх умовах це був єдиний, більш-менш реальний спосіб захисту, бо на низині неможливі були ніякі «щілини» й ніякі інші сховища. Але... Але при такому способі рятування від тоннових бомб треба

було мати залізні нерви або ж принаймні таку презирливу апатію до всього, як мав Максим, щоб не збожеволіти, дивлячись, як на тебе летить страхіття, тягнучи за собою жахливий звуковий хвіст.

Бідолашна дружина губилася з жаху, б'ючись, мов чайка, об сиру землю. Рятуючи її від божевілля, Максим і спровадив її з немовлям на околицю міста. При ньому лишився синок, що не бажав відходити від батька. Шанси на рятунок і там, і тут були однакові. На околиці була менша загроза від бомб, але більша від людей – отих одягнутих у мундири людей, що могли з'явитися кожен мить з того чи того боку й що зустрічі з ними кожен боявся, як вогню. Людина стала найбільшим страхіттям з усіх страхіть. Проте людина ж таки все мала надію на порозуміння з собі подібними. І саме тому Максим не став затримувати дружину в її одчайдушному шуканні рятунку. Сам же він не робив різниці між людьми й бомбами і волів залишатися на місці та й потопати разом із кораблем, разом зі своєю хатиною...

Часом Максим виходив із кімнати на ганок подивитися, що діється в світі.

Над містом стояв дим від пожарищ. Повітря було насичене їдким запахом піроксиліну і – борошна... Так, борошна. То кілька тяжких бомб влучило в державний млин та в склепи з борошном біля нього, і те борошно піднялося в небо та й стало хмарою над містом. Видовище було вражаюче. Те видовище паралізувало навіть страх людський. Голодні меш-

канці халуп, розсипавшись ген по левадах і городах, щоб там ховатися від смерти в снігу, немов куріпки, схоплювались від того видовища на ноги й простягали руки в небо, до сизої хмари, що трагічно клубочилася над розбомбленим млином. Вони, далєбі, щось кричали. Максим уявляв, як у них горять голодною заздрістю очі, як вони несамовито плямкають губами – ті голодні, вимучені, виснажені люди, що багато вже місяців не бачили простого-простісінького хліба, бо їли тільки лузгу, буряки та різну погань. Вони навіть часом бігли до тієї борошняної хмари, аж поки смерть їх не збивала геть назад у сніг, у багно, в болото. Та біле видиво впливало сильніше, ніж страх, люди тяглися до нього всім єством. Тяглися, либонь, так, як колись жиди до Мойсея, що стояв на горі Синаї за хмарами, готуючи скрижалі спасіння...

Млин стояв у центрі міста на узвишші, як на долоні, і все було добре видно. Вирвавшись кількома вулканами зі склепінь, разом із вогнем, борошно шугонуло в простір і велетенськими хмарами затьмарило сонце, зависло в повітрі і так, нависаючи, довго стояло над містом, а потім почало спадати помалу рідким дрібним туманом.

Там же, на тім же млині, крім борошна, були й цілі кар'єри трупів розстріляних, засипаних гречаною й просяною лузою з крупорушки, – то німці цілу зиму розстрілювали там людей. Звичайних, мирних людей: жінок, чоловіків і навіть дітей! Правда, здалеку того не було видно, навіть коли б туди потрапляли бомби. Та про це добре знали всі ті, що ген

по левадах стовбичили, лежали або й стояли навколішки в снігу, по глибоких межах та по канавах. Одначе жах перед кар'єрами трупів, засипаних лузгою, блід перед видовищем, як борошно застеляє сонце... І тільки нові серії оглушливих вибухів, від яких лопалися перетинки у вухах, клали людей знову в сніг.

* * *

З усього було видно, що залізні стерв'ятники полювали навіть за поодинокими людьми. З будівель же вони бомбили не тільки великі об'єкти (якщо млин і ливарний завод вважати за великі об'єкти), а й солом'яні халупи, і то не помилково, а зумисне. Вони спеціально викладали серії бомб уздовж вулиць і перевалків, пильнуючи, щоб саме ті халупки поруйнувати. Так робили літаки з чорними «павучками» до обіду, так робили й літаки з червоними зірками після обіду, а серед них – так робили й літаки, зроблені на заводах країни Вашингтона й на заводах країни Кромвеля. Всі вони літали низько, мов вороння, знаючи, що ніщо їм не загрожує, і впилися насолодою знищення беззахисних.

Та з халупами їм велося гірше, ніж із людьми. Це просто глум! Глиняні, криті соломою, допотопні хатки, виявилось, зовсім не боялися бомб. Бомби сипалися, було багато грюкоту й скреготу навколо, та коли розходився дим – хатки стояли собі цілі. Виявилось, що така колосальна техніка зовсім

не придатна до знесення цих утворів допотопної архітектури, а ціла ця нищівна кампанія зовсім не рентабельна. Навіть найтяжча бомба нічого не могла халупі зробити, якщо не влучала точно, лише глибоко рила чорну землю. Розрахована на руйнування великих, колосальних бльоків, така бомба була супроти халупи безсила. Тільки як потрапляла просто в дах, тоді на місці халупи залишалась одна чорна глибока яма з двометровими брилами вивернутої землі по краях. Якщо ж бомба падала трохи збоку, то хатка спокійно собі стояла біля свіжовиритої, димлячої, глибокої вирви, мов біля могили, – стояла цілісінька і тільки часом осідала на один ріг, мовби припадала молитовно навколюшки, або всередині їй завалювалась піч та ще часом задирався віхоть стріхи. Та й тільки. Це був ніби зухвалий виклик, ніби глум над людським генієм руїни.

Інша справа щодо людей. Хоч знову ж таки виявилось, що вбити великою бомбою малу, простягнену долі людину теж не так просто, коли вона тримається міцно землі. Тільки ж люди не витримували самі й тієї землі пускалися. Божеволіючи від самого зазирання смерті у вічі, вони схоплювалися й бігли, – рятуючись, бігли назустріч смерті. Інші ж від надмірної напруги перед надмірним жахом, з надмірного відчаю втрачали нарешті відчуття страху. Його заступала безмежна нудьга. Люди тупіли й уже не ховалися й не лягали, тільки так собі тинялися у філософському, фаталістичному настрої:

«Як призначено Богом, то вб'є. А як не призначено – то не вб'є...»

В дійсності ж виходило, що нібито їх усіх було призначено геть на побиття, мовби так Бог волів, аби вони вже не тинялися по цій землі. З неба на них спадали чорні післанці кари, післанці смерти – піднявши геєну огненну вгору, на небо, вони звідти вергали її на землю, на голови мерзеним грішникам і їхнім маленьким дітям, стареньким матусям і немічним дідам, щоб знали як...

Коли посилювався залізний гураган, залізний дощ новітніх Содому й Гоморри, Максим знову виходив на ганок і дивився, як метушилися по левадах і ген по засніженому болоті люди, мов збожеволілі чорні комашки, як вони падали, як вони зникали в чорнім диму, як виривалися вгору сизі смерчі землі посеред левад, на болоті, поміж вербами, поміж хатами; слухав, як тоскно ревля десь покинута, єдина на цілу вулицю, корова, як у сусіда кричали моторошно кури, замкнені й кинуті в хаті напризволяще; дивився вгору, як вигравали літаки й ішли, завиваючи, просто на нього, ніби вглядівши, що він іще живий, та й випускали на нього свій вантаж. Максим намагався не здригнутися, чекаючи, що вибухи прийдуться перед самісіньким ганком і тоді буде нарешті всьому кінець.

Але бомби розривалися десь далеко за ним, за його домом, на другій вулиці. Тоді Максим вертався до присінок і там знову сідав на підлогу, простягти ноги, а син рвучко

обіймав його й притискав до себе з усієї сили. І вони сиділи так...

Максим думав і в той же час нічого не думав, тільки десь тоскно бриніла якась чужа, химерна, явно безглузда думка. Обіцяючи найлегший вихід з безвихіддя, вона прийшла якось раз і не могла вже відійти, засіла глибоко, як скалка, – це думка про «рідну кулю», себто про кулю з рідної руки.

«От якби хтось із тих, що десь там наступають, але хтось із своїх, близьких і рідних, прийшов і пристрелив його. Може ж, хтось є там із товаришів і друзів? Із тих, що, як і він, хлиснули з того страшного келиха, якого піднесла доля-мачуха. Вони мають справедливий, сліпий, всепожираючий гнів на весь світ... І то нічого, що він був би несправедливою жертвою. Але зате він лежав би в рідній землі, заспокоєний своїми, що, безперечно, теж ляжуть поруч...»

Максим знав недоречність цієї думки, – з рідної руки не може бути кулі. Ця безглузда думка зродилась із глибоко прихованого, невисловленого відчаю і була зовсім нелогічною. Думаючи про товаришів і друзів, він знав, що їх переважно спіткала однакова з ним доля... Зрештою, думав просто про братів по крові взагалі, про синів цієї землі. Приємною була б куля бодай хоч із рук своїх, та ба...

Не тільки товариші й друзі, а й взагалі свої не приходили й не могли прийти звідти, звідки насувався тепер дикий самум. А тим часом сипалося з неба залізо й вогонь. Чуже залізо й чужий вогонь. І чужий насувався самум – гураган

піщинок, одержимих сліпим інстинктом руїни.

Від грюкоту й грому Максим оглух, як оглухло й ціле місто...

Так тривало три дні. Увечері буря стихала й люди злазилися до своїх розтріпаних або й розторощених хат, злазилися під вцілілі дахи або на чадні руїни, щоб просити захисту в сусідів на ніч. Та надлітав нагло звідкілясь ошалілий літак і ставив «паникадила» в небі. Люди, хто в чому встиг, панічно вилітали знову на левади, боячись бути приваленими стінами будівель, і так гиніли в снігу цілу ніч.

Так тривало три дні. І не було в місті жодного, ані німецького, ані советського солдата. Просто було собі нічیه місто – вільне й ні від кого не залежне...

Нарешті на четвертий день на світанку з'явилися на вулицях низенькі кирпаті хлопці в сірих «ушанках», у заболочених і пом'ятих шинелях, у повстяниках і з «фінками» через плече.

– А здесь немцев та нету? – питали вони сторожко, очманіло. Питали в хоробрих молодичь, що визирали через паркани, лаштуючись на день десь утікати з дрібними дітьми, щоб ховатися від бомбардування.

«Вятські реб'ята», – впізнав Максим хлопців за мовою й акцентом, і стало йому якось особливо байдуже. Ні, тужно. І не тому стало тужно, що він не знав вятських хлопців а чи боявся їх, а тому, що сподівався побачити своїх, а ті «свої»... Гай-гай! Чи ж є ще вони взагалі десь у цілому світі?!

Інші люди почувались так само, – замість радості, їх огорнула туга й жах.

Прихід цих хлопців означав насамперед ще гірше, ще жорстокіше бомбардування з боку тих, що відступали, маючи страшнішу техніку, а захистити людей отими своїми «паличками» ці чужі хлопці не зможуть та й не схочуть, бо не за тим прийшли. Принаймні поки що вони зовсім не виказували наміру захищати, а навпаки – стоячи купкою посеред вулиці, вони злобно реготалися з бідолашних молодичь, що бігли з манатками ховатися, позираючи вгору, а регочучись, так само злобно обіцяли ще на додачу «колоти дрова на їхніх головах». Коли ж помічали чоловіка, що переходив вулицю, стріляли навздогін із скорострілів і шалено, віртуозно матюкались.

З цієї причини людей огорнула туга й відчай. А друга причина була та сама, що й у Максима. Молодиці, й матері, й хлопці, й усі інші чекали своїх – чекали чоловіків, братів, синів, силою вигнаних за Урал і гнаних по всіх шляхах війни, а прийшли – ось які... Це прийшли хлопці таки з-за Уралу, але не ті. Вони, може, й добрі хлопці, та тільки ж... За них говорили не вони самі, за них говорила війна – ні, за них говорила казенна, напхана в них злоба, звіряча нещадність, нетерпимість, тупа, фанатична, помстива зненависть до всіх, «хто не з нами».

Максим підійшов до хлопців і заговорив до них їхньою мовою. Хлопці здивувались і навіть зраділи – «земляк»! їм

навіть і в голову не могло прийти, що цей їхній «земляк» знав не тільки їхню мову, але й їхній вятський діалект досконало тільки тому, що був на їхній землі каторжником, був у концтаборах багато років. А надто вони зраділи махорці, – закурили всі з Максимового кисета, покрутивши товстіючі цигарки. А потім оглянули його підозріло й на всякий випадок пообіцяли теж «колоти дрова на його голові». Після того вони пішли собі. Пішли шукати «немців».

Більше не бачив ніхто ніяких солдатів у місті, але ситуація в повітрі кардинально змінилася. І то на гірше. Літаки з червоними зірками перестали бомбити місто, натомість літаки з чорними «павучками» подвоїли свої старання. І від того ситуація на землі погіршала, хоч і здавалося раніше, що гіршої не може бути. Крім усього, тепер німці почали нещадно бомбити й околицю, рівняючи її з землею. А Максим тепер якраз ішов на околицю. Вони йшли туди з синком, побравшись за руки. Максим хотів бути тепер конче вкупі з усіма. Він розумів і відчував, що життя його тепер висіло зовсім на волосинці, – після зайняття міста «своїми» воно обчислювалося всього-навсього тільки на короткі хвилини. І він хотів, щоб дружина була свідком його неминучого й уже безповоротного зникнення, що могло статись кожную мить. Чомусь вважав це за важливе.

Багато хто з сусідів взагалі нікуди не йшов і, фаталістично поклавшись на волю Божу, сидів собі вдома, ніби заступаючи Максима, що перед тим лишався було сам-один на цілу

вулицю.

Так минув іще день.

Наступного дня ввечері, коли Максим повертався додому зі змученою дружиною й дітьми, його перестріли сусіди й тихо повідомили, що приїздили до його хати якісь «начальники» машиною й питали в сусідів «архітекта», «знаменитого архітекта». Дуже нібито їм треба. Всі військові. При них – купа автоматників і якийсь цивільний.

– Мабуть, будувати щось, сину, – підсумував усе старий сусід Чічай, зазираючи вогкими очима Максимові в обличчя. І одвернувся. Старий знав, що то мало б бути за «будівництво».

З лаконічного, але чіткого опису сусідів Максим досить байдуже визначив, що той «цивільний» то був, напевно, Соломон.

«Цікаво, чи його теж узяли „щось будувати“, чи..?»

Така зовсім ніби побічна думка зринула в голові, замість відчаю й тривоги. Взагалі ціла родина прийняла цю вістку якось байдуже. Мабуть, нерви отупіли остаточно і так само притупла думка а чи, наперекір усьому, десь вдиралася в серце химерна надія, – вдиралася туди, де взагалі не було вже ніяких надій і не було для них і місця...

Того вечора Максим не пішов додому. Він не був Христом, щоб без особливих вагань прийняти тяжку чашу, а тому постояв задумливо й тихо повернув назад.

Дружина з дітками пішла додому сама.

Розділ п'ятий

Чи молився Максим про чашу?

Не знати. Мабуть, ні. Він лише просидів ніч на руїнах собору, прийшовши туди в темряві безлюдними, розбомбленими вулицями. Байдужий і холодний, до краю втомлений, без надій і без віри, він провів ніч сам на сам зі своїми понурими думками.

А як прокричали треті півні, він так само вийшов, як і прийшов, посунувся геть пустелищем, мов тінь. Пішов знову геть за місто... І день провів десь сам із собою...

А наступного вечора, ще й не смеркло як слід, пішов собі додому. Просто, твердою ногою, не ховаючись і не пригинаючись, із виразом повної апатії й глибокого мовчазного презирства почвалав він серединою вулиці...

В присмерку зайшов у двір і зупинився перед верандою. Хата була повна темряви й плачу, — плакала мала дочка, плакали козенята разом із козою, і, либонь, плакала дружина, умовляючи та потішаючи всіх — і дитину, й козенят, і сама себе, й синка Бориса. Вона, здається, сама щойно припленталась до хати й тепер поралась у темряві, безпорадна, й не могла ні з чим дати ради. Вікна були в хаті повиривані геть із рядами, й вона не могла нічим їх затулити, щоб засвітити світло. Та й вогню, мабуть, при собі не мала, бо єдина запальничка, що була на господарстві, була в кишені в курця —

в господаря... Як же це він забув і не віддав їй запальнички? Сам собі докоряючи, Максим зайшов до хати, знайшов у темряві молоток і цвяхи під припічком, приладнав і поприбирав, вірніше позабивав наглухо знадвору, віконниці. Потім вони зсередини позавішували вікна ковдрами та ряднами й запалили газову лампку.

Відразу стало тихо й затишно, утих дитячий плач і козеняче мекання. В мешканні (що складалося з однієї кімнати й кухні, не рахуючи присінок і веранди) вони швидко навели лад: поприбирали й почіпляли знову на стіни образи та поклали речі на свої місця, як вони робили щодня, й попідмітали шпаруни. Козенята весело й здивовано дибали по хаті, куди їх було забрано з веранди, і, певно, тішились зі світла й лагідної тиші. А Максим стояв, не роздягаючись, і пильно дивився на дружину й на синка Бориса, шукаючи в них якихось особливих змін, що, здавалося, мусили б бути після цієї ночі, такої для нього довгої, як вічність.

Та не встиг він роздивитись як слід, як на вулиці загула машина. Вона підїхала до хати й стала... Максим мимоволі шарпнувся до дверей. Швидко вийшов із хати в присінки, на веранду... наміряючись шугнути в ніч. Все це робив більш підсвідомо, ніж здаючи собі справу, – якимось по-вовчому, інстинктивно, чуючи загибель... Та на ганку Максим спокійно зупинився, так само інстинктивно. Назустріч із сутіні виринала людина, а за нею ще кілька тіней. Людина була у військовій уніформі, а ті, що підходили за нею, були

добре озброєні: шестеро автоматників із «фінками» наготові.

– Здравствуйте! – привіталась по-російському людина – та, що була спереду.

– Добрий вечір, – відповів Максим.

– Чи тут живе е... громадянин... Максим Колот?... Архітектор, інженер-архітектор...

Павза.

– Тут... ніби...

– Ніби?

– Ніби...

– А чи він дома?

– Дома.

– А як до нього пройти?

– А отак ідіть просто через присінки, а потім зразу ліворуч...

Серце Максимове чомусь нагло затіпалось, у ньому на мить прокинувся мисливський чортик. От вони зараз підуть у хату, а він – круть! – як вітер... Але це лише мить, а за тим знову нахлинула байдужість і все залила, як вода іскру. «Куди?! Та й чого?.. А головне – куди?!..»

– Дякую, – посміхнувся вголос гість. – А чи ви не могли б нас провести до нього?

«Цей знає, що робить», – подумав Максим і байдуже відповів:

– Добре, – і пішов наперед.

Вони ввійшли до хати. Автоматники стали, як ідоли, на всіх дверях і на ганку, а двоє – на кухні, з автоматами напоготові. Стояли мовчки, понуро й байдуже, лише пряли очима, стежачи за кожним рухом присутніх. Гість привітався в хаті, а тоді звернувся до Максима:

– Ну, де ж він?

– Я тут.

– А-а... – роблено здивувався гість і заговорив трохи втомлено, трохи весело: – Дуже приємно. Будьмо знайомі. Я – начальник спецвідділу Н-ської орденоносної Сталінградської танкової дивізії... Прошу любити й шанувати. (В голосі його весь час бриніла тонюсінька нотка іронії.) А як маю честь вас титулувати точно?

– Колот.

– Ви дуже скромні, громадянине Колот. Чи то ж не ви були заслужений діяч УРСР?..

– Можливо...

– Знаю, знаю... – При цих словах начальник спецвідділу зміряв Максима оком з ніг до голови й мовби сумовито скрипився, зупинившись поглядом на його ганчір'яних подертих бурках.

– Зле вас шанувала «Нова Європа», маестро.

– Зле... – згодився Максим, промовивши це понуро, з такою ж самою ноткою іронії, як і в гостя.

Якусь мить вони стояли мовчки один навпроти одного. Начальник спецвідділу був низенький на зріст, такого ж віку,

як і Максим, але дрібний, ще й кирпатий, зовсім як хлопчик насупроти Максима. Максим височів над ним на цілу голову, дивився на гостя згори й думав, що при такому страшно-му титулі цей «начальник» має досить не страшний вигляд. Начальник бачив, що Максим пильно розглядав його, але не реагував на те. Уніформою він зовсім не відрізнявся від автоматників, лише на ковнірі блюзи під шинелею мав дрібні червоні зірочки, що лисніли, як краплі крові. В цілому ж він мав досить буденний вигляд у своїй смушковій шапці-ушанці, сірій шинелі й повстяниках, з револьвером і пляншеткою. Фронтний вигляд.

По короткій павзі взаємних оглядин гість звернувся до Максима:

– А тепер до діла... Де ваше робоче місце, громадянин Колот?... – і, не чекаючи відповіді, попрямував із кухні до великої кімнати, присвічуючи собі ліхтариком. Там стояв великий стіл, завалений книгами, теками й згортками паперу, шматками лінолеуму, розпочатими й незакінченими оформами по міді, різними кресленнями та відбитками гравюр, що повипадали з тек. Стіл був великий, справжній верстат, а на ньому був хаос, як на тічку. Гість заходився біля того стола господарювати.

– Маєте ще якусь лампу?... Добре. Засвітіть... Ні, не ви, ваша дружина! Ви сідайте тут.

Дружина знайшла й засвітила другу лампу. Власне, засвітив один із автоматників, бо в дружини тремтіли руки, –

засвітив, приніс і поставив посеред столу, а дружині «порадив» сидіти на кухні.

В хаті стало ясно, ніби в свято.

– Сідайте, – повторив гість запрошення Максимові.

Та Максим не сідав, воліючи стояти. Він тільки глянув на синка, що стояв біля дверей, здивований і вражений, не розуміючи, що саме відбувається, – а потім промовив тихо, але енергійно, звертаючись до начальника:

– Тільки прошу вас, не робіть дива для дитини й жінки, порайтесь швидше, без зайвих слів і шуму... Потім будете шуміти...

Гість спалахнув. Але глипнув на Бориса, що блискучими очима розглядав автоматників (справжніх автоматників!) і його – їхнього командира (справжнього командира!), – глянув, якимось чудно пересмикнув бровою й одвернувся мовчки. «Добре», – буркнув по якимсь часі, поринувши в папери та різні шпаргалки на столі. Він розкривав теки й течки, гортав різні папірці, розглядав з цікавістю креслення – проекти різних споруд і клав їх назад за порядком. Розглядав відбитки незграбних гравюр: дереворитів та ліноритів, що назбиралися й зберігалися в цім домі з самих студентських років Максима. Розглядав вирізки з газет і часописів, різні друковані проекти Максима та його графічні ілюстрації. Розглядав книги. Він почувався як у себе вдома, поринув у споглядання Максимового господарства, ні – Максимової душі, так ніби це він розглядав родинні інтимні альбоми. Порпався не

кваплячись.

А Максим стояв байдуже й дивився на свої ноги, на свої подерті бурки, взуті ще вчора в нові-новісінькі калоші (бо старі протікали), дивився й думав, що ті нові калоші на таких подертих ганчір'яних бурках і в такий момент зовсім недоречні. Такі калоші коштують цілісінький пуд борошна!.. «І чого він розсівся за тим столом! Швидше б кінчав!..»

Гість не знаходив нічого для себе поживного. Та, видно, не дуже й потребував. Він просто гортав «малюнки», відпочиваючи від втоми в цій затишній кімнаті – хатині відомого архітекта й будівничого, над плодами його безсонних ночей, творчих поривань, над різними здійсненими й нездійсненими задумами, відтвореними артистично на папері чи просто зафіксованими якимись химерними лініями-натяками, хапливими рисками, гієрогліфами, що нагадували собою ембріон, туманний початок чогось, що не мало ще ні форми, ні назви, саму ідею. Це, видно, було йому цікаво. Гість гортав далі мовчки.

– О! – вирвалося в нього нарешті. – Ха-ха!.. Значить, вішаємо партизанів?! Ого!.. – він промовив це суворо, з притиском, дивлячись із-під лоба одним оком на Максима. В руках він тримав велику чорну гравюру – вирізку з місцевої газети.

– Так, – промовив Максим байдуже, – то моя гравюра, лінорит...

І додав по хвилі, дивлячись, як обличчя гостя наливалось

кров'ю:

– То копія з Густава Доре – «Христос на Голготі» ... Великоднє...

Гість навіть оком не зморгнув.

– От якраз, – промовив він із притиском. – Це все одно!.. – Й почав складати гравюру вчетверо. І тяжко було збагнути з інтонації його голосу – чи він дурний і про Христа на Голготі, а тим більше про Густава Доре, ніколи не чув і взяв це за сюжет із сучасності та й маскує своє невігластво, а чи він глузує з Максима?.. А може, він глузує глибше й тяжче? Максимові видався його голос занадто саркастичним. «Тоді він геніяльний пройдисвіт, а іронія його страшна...» Інтонація голосу начальника спецвідділу зраджувала, що він таки добре знав про Христа на Голготі.

А гість склав гравюру вчетверо й подивився примруженим оком на Максима з-під лоба.

– Знаєм ми вашого брата, – промовив він якось чудно й сховав гравюру в пляншетку. Погляд його зачепився за образ «Йосип і Марія з дітям утікають у Єгипет».

– Це теж із Густава Доре? – спитав він, цілком правильно вимовляючи ім'я великого мисця. – То ви що... – він хотів сказати «і богомаз?», але не сказав цього слова, а сказав після павзи інше: —...й богів малюєте?

– Ні. – І Максим сказав, чий то образ.

– А-а... – протяг гість. – Це той, що його повісили німці? Гм... – І, нагнувшись знову над столом, промурмотів тихо,

ніби про себе, але так, щоб Максим чув: – Поспішили, але добре зробили... Менше роботи... – а оком на Максима.

Тут несподівано встряв у розмову синок Борис, що був зник у кухні, а тепер з'явився з зошитом своїх дитячих малюнків.

– Дядю, дядю! – зринув раптом ніжний, радісний дитячий голос. – А це ось я малював... Гляньте... – і тикав свої зошити, щедро змальовані ним різними фантастичними дитячими візіями. Він, либонь, вперше бачив такого цікавого аматора мистецтва, такого пильного й поважного глядача, тому вирішив потішити його гостинно, допомагаючи батькові, бо ж бачив, що батько сумний, а його течки вже кінчалися.

Максимові ніби хто серце нагло оперезав батогом або наступив на нього чоботом. «Боже! – аж скинувся він усією душею. – Куди ж ти, дитино?!.»

Але він нічого не сказав уголос, навіть не поворухнувся, ані не поворухнув жодним м'язком.

Гість узяв Борисові зошити й, не дивлячись, поклав їх на столі, поверх переглянутих батькових.

Здивований Борис подивився на нього розгублено, потім на батька – і пішов геть, спантеличений і огірчений.

А гість, закінчивши оглядини «робочого місця», більше нічим не цікавився, чим полегшив Максимову муку, скорочуючи її. Він тільки розстебнув пляншетку, оглянув її і знову застебнув. І між іншим при тій процедурі, ніби ненароком, нехотя, запитав:

– Чи ви не знаєте такого... Соломона?

– Ні, не знаю.

Гість позіхнув, подивився пильно на Максима й гмикнув:

– Смішняк ви!..

Це було сказано байдуже, але за байдужістю немовби прозвучала нотка зле прихованого жалю. Після того гість посто-
яв ще якусь хвилю мовчки, потарабанив пальцями по столу
й нарешті, зітхнувши, сказав:

– Одягніться...

– Я одягнений, – відповів Максим таким самим тоном,
тихо, оглянувши свої бурки й ветхе пальто. Гість, стежачи за
його поглядом, хотів щось іще сказати, але не сказав, лише
махнув рукою й тихо звелів:

– Ідіть уперед...

Автоматники враз заклацали й усі стали на струнко, як на
параді, тримаючи автомати «на руку».

В передній кімнаті Максим зупинився – до нього ступнула
дружина. Вона не плакала, ні. Підходячи до чоловіка, зирк-
нула на синка, й сльози зупинилися в її очах. Вони виповни-
ли ті очі по вінця – її великі, розумні очі, – не сміючи поли-
тися рікою. Вона тихо похилилася Максимові на плече...

Максим хотів сказати «прощавай», але не сказав. Тільки
злегка торкнув її по спині рукою. Хотів сказати «бувай», але
знову не проштовхнув і цього слова крізь горло. Пильно по-
дивився в її очі, облизав свої пошерхлі губи, що враз узялися
смагою, і – якось само собою прошепотілося:

– До побачення...

У дружини сльози не втрималися в очах і потекли буйним потоком. Але вона трималася з усієї сили, вона мовчала, і лише погляд її ставав усе дикіший. Вона приплющила очі, щоб не кричати так ними. Максим обернувся... На лежанці сидів синок Борис, забився геть аж за двері, що відкривались попри лежанку, і широко-широко витріщеними, здивованими, приголомшеними своїми дитячими очима дивився на батька. Він не плакав... і навіть не кліпав віями... Він дивився на батька. Дивився всією своєю приголомшеною дитячою душею, що враз збагнула велику й страшну річ – катастрофу, яку називають «смертю» ... І була в тім погляді безодня дитячого крику... Ні... Господи!.. Таж той погляд хотів наповнити батькову душу силою, вірою, надією, мужністю... Він хотів геть усе заперечити й змусити його теж усе заперечити...

Але це тривало лише одну мить. І її обірвали автоматники, брязнувши зброєю й мовчки відтискаючи Максима геть. Максим застебнув пальто, знову розстебнув чомусь, знову застебнув... Потім повернувся до дверей і пішов. Чув ще, як дружина зупинила суворого гостя, щось кажучи, а той буркнув – щось на зразок:

– Нічого-нічого... Соціалістична батьківщина подбає...

Це був знаний стандарт, і цей стандарт зараз звучав якось особливо глумливо. І ще щось він говорив.

Біля дверей Максим на мить затримався, – згадав про нові

калоші, – постояв, нишком скинув калоші, щоб дружина не бачила, й тихенько поставив у куточку за дверима.

«Нехай... Вона промінєє їх... І матиме трохи борошна...»

А докінчив він цю думку вже на ганку, сходячи ганчір'яними бурками в калюжу, в темряву:

«На той світ і без калош добре».

І вони пішли в темряву...

Суворий гість догнав і йшов поруч. Два автоматники ліворуч, два праворуч, а два позаду.

– Майте на увазі, – промовив мляво гість, – крок управо, крок уліво...

– І ви будете стріляти... – докінчив за нього фразу Максим нудним, глузливим голосом.

– Правильно, – чути було, як посміхнувся гість. – То ви, значить, не новак?!

Максим нічого не відповів на те.

– Ну, словом, моє діло попередити, і я попередив.

– Дякую. Решта залежатиме від мене... – згодився Максим.

На тому їхня розмова вичерпалась.

Вони вийшли з двору на вулицю. На вулиці, якраз посеред великої калюжі звеліли: «Стоїть!..» На вулиці мусила б бути машина, але її не виявилось. Від'їхала. Начальник вилаявся, щось поговорив із двома автоматниками пошепки. А тоді команда: «Давай!» – і вони пішли всі темною вулицею вздовж, посеред дороги. Дорога була розчавучена, розмішана – талий

сніг з грязюкою. Іноді траплялись чималі баюри, але Максим їх не обминав, а йшов навпростець. Не тому, що боявся зробити «крок управо – крок уліво», а тому, що було байдуже й що не помічав їх. Він не відчував ані холоду, ані мокроті. Він дедалі більше заглиблювався в себе, квапився пробігти думкою ген-ген назад... назад... бо відчував, як десь збігають останні хвилини його життя...

Ця вулиця... Вона чомусь стала перед ним нагло сліпуче-сонячною, дзвінкою. Вулиця його дитинства... В коліях і канавах повно води після громових дощів, а над ними метелики. Великі берести й ясени, тополі й верби стоять обабіч вулиці, підпираючи високу синю баню неба, а над ними пливуть сніжно-білі фантастичні хмари, пливуть тихо, мерехкотять. І все те відзеркалюється в канавах і калюжах. А над хмарами й попід хмарами, пишучи на їхній білизні чорні риси, літають стрижі й ластівки і, шугаючи з-під хмар до землі, летять низько над свічадами калюж, клацаючи дзьобиками – ловлять комах і білих метеликів. А по вулицях, по люстрах калюж і канав, підкасавши драні штанці, бреде-біжить золотоголове дитинство і сміється, дзвенить, заливається срібноголосом. Гасає по зелених, квітучих левадах, зриває щавель і лопуцьки, кладучи їх на перли зубів, сміється від надміру щастя. Хлюпає водою, бризкає нею в сонце й робить з дрібних крапельинок сліпучу райдугу... Галасливе золоте дитинство! Воно гомонить, вібрує, заливається. Грає в «кльока» і в «свинки», викопавши «дук» посеред вулиці й

заважаючи їздити хурам, – ганяє кленовий цурпалок паліччям по сонячній мерехкотняві. Грає в «цурки», підбиваючи її в синє небо... Вечорами грає в «палички-стукалочки», в «латки» і в «квача»:

Оне, дуне, рес,
Віндер-квіндер жес,
Оне, дуне, раба,
Віндер-квіндер... жаба!

– і біжить, утікає, ховаючись по перевалках, по канавах, попід місточками й за широкими берестами та ясенами в млосних рожевих сутінках травневого вечора. І бавляться з ними кажани й «оленки» та жуки-рогачі, літаючи низько над головами, – одні тихо, нечутно, інші з дзижчанням і гудінням...

Оне, дуне, рес...

– Держи вправо!.. – це автоматник дерев'яним голосом. Вулиця рожевого дитинства заходить, як заходить сонце. Пусто й чорно. Не на вулиці, в Максима на душі. Чути, як стікають останні хвилини. Але це відзначає не серце, а лише розум. Зашарпане серце немовби дерев'яніє помалу, впадає в летаргію, і лише розум горить яскраво й особливо гостро. Ніби яскравий холодний ліхтар, він кинув сліпучий сніп холодного світла ген-ген крізь темряву в минуле. І в тім снопі

промерехтіла вулиця його дитинства, і він, Максим, по ній іде. Востаннє. Йде по світляному пасму, що десь кінчається крапкою в чорноті предковічної ночі. Ще... ще... ще трохи... і все.

Візія погасла.

Його зупинили на перехресті. Постояли. І знову пішли далі в мокрій, холодній темряві, мов у чорнильному морі. Спотикалися об уламки будівель і речей, розкиданих бомбами. Максим навіть не цікавився, куди його ведуть. Не цікавився деталями, бо основне він знав. Він дивився в себе внутрішнім зором і намагався пробігти геть-геть аж у самі початки свого життя, геть-геть аж до першого проблиску свідомості, що лишився в його пам'яті, як сонячний спектр над повіками в крапельках сліз. Той спектр – то був перший спалах всесвіту в його душі, яка починала свій життєвий тур. Він мерехтів, розгортаючись у чудесну, сліпучу візію, і от...

Візія погасла.

Максим ішов до фінішу, чалапаючи машинально навпростець по калюжах у темряві. Починався вже березень, і глибокі сніги розкисали.

Пройшли вулицею до краю. Проминули руїни собору, що десь там громадилися в темряві і що про їхнє існування з цілої цієї сімки людей, без сумніву, знав тільки один Максим, для решти – там була звичайна, каламутна, мокра й бридка темрява. Вийшли на перехрестя двох великих шляхів, що перетинали місто з півночі на південь і зі сходу на захід. На-

чальник свиснув у сюрчок тричі, а потім червоно поблимав ліхтариком, даючи якісь сигнали комусь, – блимнув тричі раз, удруге, з неоднаковими павзами поміж блимками.

«За абеткою Морзе це мало б означати літеру „Ре“», – подумав Максим машинально.

Десь загула, а потім з темряви помалу підійшла машина. – Залазь! – присвітив начальник ліхтариком.

Це була «поштарка» – машина з відкритим коробом, призначена возити пошту. Очі їй – фари – було замазано чорним і залишено тільки дві щілинки, як у кота, – ті щілинки дивилися вниз, освітлюючи невеликий клапоть землі. В коробі було припасовано по боках ослони. Автоматники сіли обабіч Максима по два, а двоє стали на крилах машини. Начальник заліз до кабіни шофера. Поїхали. Довго їхали, петляли десь вулицями. Вони кружляли. Максимові здавалося, що вони блудять. За його відчуттям, вони б мали їхати просто в ліс, туди – за цвинтар, до того мармурового янгола в мармуровій жалобі... В той добре знаний, славний ліс, що стоїть обабіч шляху зі сходу на захід, в кінці вулиці Старокиївської, за містом. В той самий ліс, куди ось уже не один десяток літ водять усіх приречених на розстріл темними, чорними ногами... Суджених Ревтрибуналом у клетоті революції й громадянської різанини і суджених гестапо тепер, у клетоті війни... Приречених ЧеКа й охранками всіх кольорів – білими, чорними, рудими, – ГПУ й еСДе... Закладників і священників, бандитів і революціонерів, злодіїв і мучеників, великих

отаманів і звичайних вірних солдатів. Героїв і не-героїв великої ідеї. Лицарів «чести» і борців «за мрії» ... І так випадкових, що потрапили під колеса доби абсурду.

Там їх напаковано в пісок безліч. Жертв імпровізовано-го, хижого суда і жертв неімпровізованої, нестримної сваволі, – розстріляних над викопаними ямами й просто вбитих під час варфоломіївських ночей у ліжку й потім туди привезених. Особливо ж багато їх там напаковано тепер.

Ліс... Сосновий ліс за містом, над шляхом, де шумлять сосни тужно й таємничо. Ліс, що його обминають місцеві люди вночі й навіть удень, боячись переходити через нього.

Туди й мала б їхати машина. Але вони блудили. Можливо, «ці» не знали про ліс або як до нього їхати.

Та машина не блудила, й «ці» напевно знали, куди їм їхати, хоч і були в цьому місті вперше. Спочатку машина підійшла й зупинилась біля якогось мурованого будинку, на вулиці, що йшла паралельно тій, на якій взято Максима. З кабінки виліз начальник і пішов сам до будинку. Незабаром він вийшов звідти й підійшов до машини в супроводі двох тіней: одна тінь – дівоча – щось говорила до начальника, ніжно виграючи своїм дівочим голоском, а друга сунулась мовчки. Підійшли щільно.

– Будь ласка... – промовив начальник і поліз до кабінки.

Тіні постояли, кутаючись, – одна мала, друга велика, – потім мала по-юнацькому легко встрибнула в короб машини, а за нею полізла друга, тяжко сопучи. Всілись у кутку. Мовч-

ки. Не проронили й слова. Машина рушила.

«Хто ж це? Свідки?» – автоматично подумав Максим. Він відчував, що гості пильно дивляться на нього крізь темряву, намагаючись зазирнути в лице. Він теж намагався роздивитись – хто ж то були, та нічого не бачив, – темрява.

Машина йшла... Максимове серце не затіпалося, ні, воно тільки стислося, а нерви зібрались до купи, готуючись... Машина йшла таки в тому самому неприємному напрямку, в якому звикли ходити тут усі подібні машини. Дійшовши до центру міста, вона зробила прямий кут і повз будинок купця Боброва (колись Боброва, потім ЧеКа, потім райпарткому і нарешті німецької ортскомендатури) та повз Спаську церкву (колись Спаську церкву, а потім будинок пошти й телеграфу), пройшовши поміж ними по глибоко роздовбаному брукові, вийшла на Старокиївську вулицю. На ту саму вулицю, що кінчалася тим знаменитим сосновим бором... Під коротким блиском фар, що майнули вгору на вибоїни й пройшлися промінем по будівлях, завертаючи з площі у вузьке горло вулиці, Максим помітив, що колишній «Спас» геть розбомблений до пня, а в «Боброва» зірвало дах і відірвало геть один ріг згори донизу через обидва поверхи, оголивши нутро... Ця картина мигнула на мить, і, так ніби нічого й не було, все зникло в темряві, – як буває при мигтінні блискавки темної липневої ночі. І так само, ніби при мигтінні блискавки в темряві, що заливає свідомість, у голові Максима разом із думкою, що машина йде Старокиївською, виринула й інша

думка-згадка...

Колись цією вулицею проходили тисячі прочан-богомольців до Свято-Троїцького монастиря, що десь там... колись був... І колись нею раз на рік проходили велелюдні хресні ходи, що несли чудотворну ікону Н-ської Божої Матері в місто К. і назад, і це, мабуть, їх, ці хресні ходи, мав на увазі Репін, малюючи свою відому картину...

Потім у революцію по ній спершу ходили ще більш велелюдні маніфестації, співаючи громоподібно «Марсельезу», сповнені людського шалу й патосу, віри в прекрасне майбутнє, в братерство й любов і т. д... Пізніше котилися по ній гармати й кулемети, оглушуючи місто клекотом бою, мчали тачанки, проходили батальйони й полки різних армій у братовбивчій війні за те саме братерство й любов... І за те ж саме братерство й любов по ній ішли ночами процесії смертників, оточених озброєними солдатами, що потім мали бути такими ж самими смертниками й пройти тут той же самий шлях – шлях до бору...

Про те ж саме братерство та любов мріяв і він, Максим, ходячи тут іще малим до монастиря на прощу. І тут же був колись клуб одчайдушної молоді його покоління – клуб юних, фанатичних романтиків, окрилених великою ідеєю воскресіння нації й наснажених вогнем любови. І це, власне, звідси почався його, Максимів, тяжкий і тернистий шлях...

Раптом Максим відчув, як йому по тілі поповзли мурашки. Даремно намагався він їх стримати всією силою своєї,

таки неабиякої, волі, – вони не слухались: вулиця кінчалась й машина доходила... до бору!

Максим втягнув голову в плечі й нагло, до галюцінації чітко, відчув провал на потилиці... Але зціпив зуби й так само зціпив кулаки до хрусту, опановуючи нерви. Ним оволоділо шалене бажання, єдине й останнє, – вмерти гідно, мужньо, спокійно. Втриматися на належному рівні – вмерти гідно, з презирством до цих гомункулусів, що чомусь називаються людьми, як також і до всієї цієї юдолі безглуздя й цинізму, брехні й зради, що називається життям. Так, умерти з холодним і безмежним презирством до всіх них, що обернули його життя на довгий ланцюг страждання, й наруги, й нестерпної нудьги. Треба поставити крапку – спокійно, понуро й гордо. Вони от сподіваються, що він заскімлить і поповзе рачки... Авжеж!...

Ось зараз конвой тупо скомандує:

«Давай виходь!»

Ось тут ось, де зліва закінчується бір...

Максим пережив смерть рельєфно й виразно ще до того, як мала б та команда бути, і вже чекав на неї спокійно. Він зосередив усю свою волю на тій останній банальній сцені, що ось мала відбутися, як фінал усього його життя. Він ні за чим не шкодував і нічого не жалів, – він лише хотів умерти гордо, хотів зневажити, зігнорувати вбивців своїм презирством. І без пози, без бучних фраз у стилі бульварного роману чи будь-якої літератури.

Проте з літератури прийшов і бринів рефреном рядок із «Галілея» Євгена Плужника:

«...І на в'язах мультко голові».

Дійсно, це геніяльно сказано: «мультко». Навіть уже не моторошно, а тільки «мультко» ...

Але машина не зупинилася. Пройшла геть, лишаючи бір позаду. Максим це відзначив недовірливо: «Добре, якщо не тут, то тоді де?...» І він лишався й далі в стані внутрішнього напруження, глибокої зосередженості в собі. Проте помітив, що кругом лежав глибокий сніг. За бором стелився луг, а над лугом темрява ніби трішки порідшала. Там десь над лугом, ген над чорно-сивою імлою снігової пустелі, мав бути колишній монастир. Максим не бачив його, але знав і відчував, що він десь там – колишній Свято-Троїцький монастир, а пізніше – «Дитяче містечко», що потім стало військовим (військ НКВД) «городком» зі страшною репутацією, а ще пізніше – резиденцією гестапо з іще страшнішою репутацією. Там відбувалися неймовірні речі, й там Максимові трохи не довелося скінчити вже свій шлях, коли б не випадок. І нарешті...

«Так! – блиснула враз моторошна догадка. – Таж той „спецвідділ танкової Сталінградської“, очевидно, й зайняв резиденцію гестапо, і це його, Максима, везуть туди, щоб спершу перепустити через „конвеєр“ допиту...»

Ось скоро почнуться мости, а там за мостами гора і потім – закрут... Максим знав, що таке «конвеєр», з власного до-

свіду, а тому він вирішив, що якщо машина там, за останнім мостом, зверне праворуч – значить, він стрибає на ходу геть і буде бігти снігами доти, доки його не пристрелять. Воліє вмерти біжучи, але не датись на той «конвеєр». Він не потребує ще й божевільних мук і глуму. Якщо він уже не має шансів вийти переможцем, то навіщо йому ще божевільні муки й глум?..

Обриси гори вимальовувалися вже не в уяві, а в дійсності, виступаючи в чорній темряві ще чорнішою плямою й пливучи назустріч. То була знана Максимові гора. Він же колись, ще як тут було «Дитяче містечко», виховував дітей: із неповнолітніх злочинців, безпритульних, переформовуючи їх, виховував порядних людей. Ця гора була забудована великими будівлями, спеціальними спорудами, порита давніми печерами, вкрита густим парком і чагарником. Вона відчувалась у темряві, як велика барикада, що затулила вітер.

Ось перший міст. Другий. Третій. Ось тут зараз має бути закрут. Максим непомітно взявся правою рукою за борт машини. Ще мить... Машина крутнула на вибоїні й перехнябилась. Мить... І машина вирівняла хід, минувши закрут і йдучи далі, завертаючи не праворуч, а ліворуч, а потім просто.

Максим не вистрибнув тільки тому, що на вибоїні машиною тіпонуло так, що вартові повалилися геть на нього, а він на лаву. Вирівнявши курс, машина йшла далі, крізь ніч, крізь замрячену снігову пустелю.

«Добре. Тоді ж куди вони мене везуть?..»

* * *

Довго гойдалася машина в темряві по снігах і, здавалося, вже ніколи не прийде до якоїсь цілі. Вона петляла вже невідомо де й повзла невідомо куди, навіть не знати – чи на схід, чи на захід, чи на південь, чи на північ? Максимові вже здавалося, що ті, що його везли, самі не знають або забули, куди саме їм треба його везти. Вони бовтались у темряві, немов у воді безмежної баюри. А вже зовсім загадковою ставала присутність тих двох, що всіли без спеціальної охорони й яких ніхто не беріг. Здогад, що вони мали бути за формальних свідків при розстрілі, виявився не тільки хибним, а ще й смішним, бо ж справді:

«Хіба ж у військовий час та ще на фронті, чи при фронті, хтось потребує якихось формальних свідків при розстрілах?!»

Ба, навіть, іще смішніше:

«Хто ж взагалі й коли у ВЧК – ОГПУ – НКВД потребував свідків? Ха-а!..»

Значить, ці люди не причетні до нього. Тоді – куди ж вони ідуть?.. Не на прогулянку ж?..

Максим посміхнувся:

«Е, голубе! Здекваліфікувався ти, втративши свій щасливий дар орієнтації, виплеканий по тюрмах! Таж якщо ці лю-

ди їдуть з тобою, то, значить, тебе везуть зовсім не на розстріл, бо для такої процедури зовсім не бажані ніякі свідки! А якщо вони таки їдуть і таки з тобою, то напевно не на прогулянку. Краще буде, як ти приготуєшся до найнесподіваніших речей».

Розділ шостий

Нарешті машина прийшла до мети.

Вона спершу наткнулась на заставу й обмінялась із нею паролем та відгуком і рясними матюками. Потім пройшла повз численні танки й гармати, пообкладувані снігом. Ті танки й гармати, наставивши хоботи всторч, несподівано виринали з темряви, як із мулу, під несподіваним світлом фар, немов доісторичні бронтозаври. Вони стояли шпалерами обабіч дороги й далі. Скрізь, куди сягало світло фар, коли машина перехняблювалась на вибоїнах, задираючись радіатором вгору, – скрізь маячили танки, автомашини, трактори, а між ними вештались люди й сипалась назустріч світлові божевільна, страшна матюкня. Коли світло опускалося вниз – видива зникали, лише матюкня тривала, проводжаючи машину.

Темрява, що досі весь час видавалась суцільною, тут перестала бути такою, ставши плямистою й хвилястою, – місцями темнішою, місцями світлішою, то нерухомою, то рухливою. Окремі фантастичні масиви її бовваніли по обидва боки й рухалися назустріч, виявившись потім звичайними селянськими хатами, клунями, повітками, попідпираними знову ж таки танками, автомашинами й гарматами.

Це було село. Що за село – невідомо. Та й байдуже.

Раптом машина стала. «От, приїхали», – відзначила дум-

ка. Замиготіли ліхтарики, й почулася команда:

– Ви-ла-зь!.. Та не стрибай! Спокійно... Та-ак...

Максим виліз і став на снігу... І відчув, що його ноги вже майже босі – ганчір'яні бурки розлазились. Але він зовсім тим не затурбувався. Він стояв і чекав усе з тим же самим відчуттям передсмертної нудьги. «І на в'язах мультко голові...»

Автоматники оточили його зовсім тісним кільцем.

– Крок уліво, крок управо... – чувся десь за кільцем апатичний голос начальника спецвідділу. – Прямо... давай!..

Автоматники пішли, топчучись по Максимових ногах, наступаючи йому на п'яти.

Так вони йшли в темряві, густій і мокрій, і нарешті опинилися перед якоюсь іще темнішою химерою, підійшовши до неї впритул.

– Стій!

Стали. Забряжчали, заклацали зброєю. Враз у вічі вдарив сліпучий сніп світла... То відчинилися двері – і Максим пережив головокрутне, приголомшуюче відчуття – щось на зразок того, коли на високій гойдалці стрімко летиш униз і забиває тобі дух, перехоплює дихання в горлі...

Він опинився в хаті, повній сліпучого сяйва. Те сяйво бурхнуло на нього шаленим водоспадом. Тяжко ступнув крок наперед і став, оглушений. Сам. Автоматники й брязкіт їхньої зброї лишилися десь там за дверима, разом із темрявою. Він був тут сам. Голова й серце йому загуділи, як

від важкого удару дзвін, – то завирувала дико кров, немовби шаліючи, не підкоряючись ні волі, ні розумові:

«Живий! Живий!.. Живий!!..»

А перед ним постала фантастична, химерна, здавалось, неможлива картина, що закарбувалась у пам'яті незабутнім видом...

На великому столі стояло вряд шість великокалібрових артилерійських мідяних гільз, кінці яких були сплеснуті і в них вправлені гноти. Ті «свічі» горіли дружно, як фантастичний канделябр, переливаючись міддю, заливаючи велику хату морем світла, перетворюючи її на якийсь величний поганський храм. Над цією ілюмінацією – на покуті рясніли образи. Посеред стіни – якийсь окремий образ під рушником... якогось особливого святого... Стіл застелений білою скатертиною, поверх неї – великою військовою мапою, а на ній – лупа, револьвери, шахівниця з розставленими фігурами, а також – кришталева, мерехтлива, дорога чара з червоним вином і ще щось...

Та ось із-за столу звелась дебели людина в блискучій шкірянці, з орденами, з блискітками, з вороною ручкою пістоля над кобурою, – звелась і вийшла до нього...

Максим стояв приголомшений. І враз відчув, що він... сміється. Так, сміється внутрішньо всім своїм єством. Сміється, не в силі стримати в собі якогось дикого, безглузлого сміху, що ніби все тіло його схопив корч. Щось – чи то світло, мерехтливе море світла, чи щось інше – вивело його

раптом із летаргії...

Широкогрудий, волохатий у своєму лахмітті, велетень – він стояв, розставивши широко ноги й майже дістаючи головою стелі, і тремтів від внутрішнього сміху.

Те «щось», що викликало цей сміх, – то було нагле й гостре відчуття пародійності – так, пародійності! – побаченої картини. Відчуття кричущої її реальності і в той же час – кричущої пародійності.

«Ніч у Філях під Бородіно!! От! А це Кутузов, далебі?! І десь уже бачений! Бачений!.. Га-га!.. Яка страшна іронія! І це – вислід патологічних потуг...»

А той «святий» ...

Та то ж відомий «святий» – вусатий і горбоносий, з низьким зачубленим чолом. Той, що його Максим, як справжній єретик, уперто не визнавав, не визнає й визнавати не хоче й не буде. Разом із усіма іншими подібними «святими» на цьому безглуздому світі.

Тільки тепер Максим помітив, що той Кутузов, той дебелий чолов'яга в шкірянці й з орденами, кричав. Стрибав перед ним, розмахував кулаками, ще й якимись папірцями, й кричав несамовито. Максим дивився йому в рот згори вниз і нічого не розумів. І блукав очима по стінах, по дивовижних свічах...

Та помалу крик того Кутузова приводив його до пам'яті. Зміст його вигуків почав доходити до свідомості Максима, і він відчув, як обличчя його стало наливатися кров'ю, а ру-

ки самі собою склалися з хрустом у кулаки. Ось він зараз його – того Кутузова – вдарить, аж той повалить собою геть канделябр і стане темно...

Але Максим не вдарив. Натомість він раптом гукнув оглушливо, на всі свої легені, просто Кутузову в очі:

– Чого ви горлаєте?!.

Від несподіванки Кутузов аж присів. А хтось у кутку протяг здивовано:

– Ого-о!..

То сиділи там на ослоні під мисником і дрімали вартові «мушкетери», що їх зразу не помітив Максим. Вони протягли те «ого» й поворушили зброєю. Та Максим не звернув уваги.

– Чого ви горлаєте?! – повторив він своє громоподібне й безмежно презирливе запитання. – Чого й на кого?.. Вам це не личить... А чи ви хочете криком заступити брак почуття гумору?

Кутузов, ніби на всім скаку зсаджений з коня, вилупив очі й роззявив рота і так стояв – розгублений, уже не тільки не кричачи, а навіть нічого й не кажучи.

– З вами говорить начальник Особливого відділу армії! – промовив хтось за спиною в Максима. З голосу Максим пізнав «старого знайомого» – начальника спецвідділу дивізії.

– Дуже мені мило, – промовив Максим, не повертаючи голови, а дивлячись на Кутузова всторч. – Але якщо на-

чальник Особливого відділу армії думає, що нечленоподільним криком можна людину, якій «нема чого втрачати, крім своїх кайданів», примусити поповзти на колінах, то він помиляється... Я вже чув це!..

– Де? – тихо спитав Кутузов, промовивши це помалу й зовсім іншим голосом.

– На Луб'янці, уявіть собі... – І аж тут Максим згадав, де ж він цього Кутузова вже бачив. Чи ти ба!..

– Та-а-ак?! – здивувався Кутузов. – І коли?

– В тридцять сьомому.

– Ум-г-гу-у...

Кутузов зайшов за стіл, поторсав чуба, постояв, кусаючи губу, і спитав зовсім тихо:

– Хто був начальником групи?

Тільки тепер Максим помітив, що той Кутузов, той дебелий чолов'яга в шкірянці й з орденами, кричав.

— Уявіть собі... — Максим подивився на свої пальці, що вилазили з мокрої розлізлої бурки, глянув на Кутузова й зітхнув:

— Мені здається, що ви... уявіть собі...

Кутузов насупив брови, досить зніяковівши, а начальник спецвідділу дивізії, що вийшов з-за Максимової спини й сів біля столу, посміхнувшись, промурмотів, немов спросоння:

— Буває...

Кутузов довго мовчав, гортаючи папери й не підводячи від них очей. Потім закурив, випустивши поміж собою й Максимом хмару диму, і з-за тієї хмари спитав:

— Добре. І що ж ви тепер нам скажете? — Спитав підкреслено чемно, навіть ласкаво, і тільки одна нотка, люта-прелюта, бриніла в тій чемності, не віщуючи нічого доброго.

Максим мовчав.

— Що ж ви? — Голосно: — Вам не подобається? — А тихо: — Ви не чуєте? Так? — Хмара диму коливалась у повітрі, розповзалась і танула.

— Ні, чую.

— То що ж ви скажете?

— Гм... Хіба що такий ось афоризм: «Якщо заздалегідь ясно, що й від крику, й від тихої розмови наслідки будуть

однакові, то чи не ліпше говорити все-таки по-людському?»
– Мда-а... Це правда. Афоризм добрий. Що ж, говорімо «по-людському». Які ж будуть наслідки?

Хмара диму розійшлася геть, тільки над цигаркою Кутузова звивалась тоненька димова смужка, ніби над цівкою гармати, що тільки що пальнула й має ще пальнути знову.

– Нічого, – зітхнув Максим байдуже.

Кутузов кинув цигарку, блиснув недобре очима й хлиснув вина з кришталевої чари. А тоді поставив ногу картинно на стілець, сперся на коліно ліктем і затарабанив пальцями по шахівниці, ніби пильно вивчаючи її.

«Мушкетери» під мисником і навіть начальник спецвідділу дивізії помітно нашорошились. Потім останній насунув ушанку на очі й удав, що дрімає. А «мушкетери» дивились на великого начальника, мов вірні пси, чекаючи, чим скінчиться його тарабанення пальцями по шахівниці.

Кутузов тарабанив довгенько. А тоді враз прийняв ногу зі стільця й махнув рукою...

З-під мисника вискочили три заспаних «мушкетери», озброєні німецькими «ем-пі», у ватяних розхристаних куфайках і в повстяниках. Три здоровили з виразом безмежного очманіння на їх отупілих обличчях, розбурханих оце лише хвилиною злобою, що їм от не дають виспатись. Люто чухаючись і спльовуючи, вони наладували зброю насупроти самісіньких Максимових грудей, а тоді один піддав своїм «ем-пі» під ребра:

– Ану-ка, давай іди!

І повели його з хати геть у темряву. «Ніхто не сказав ні „здрастуй“, ні „прощай“», – подумав Максим, і лише мигцем зауважив, виходячи, як із суміжної кімнати зайшла й, причісуючись, підійшла до столу якась постать і сіла до шахівниці. Але двері закрилися і темрява все поглинула. Хлопці вели його в ту темряву. Один ішов ззаду, а двоє по боках. Той, що ззаду, командував:

– Прямо...

– Вліво...

– Прямо... Прямо...

Вони йшли через городи. Спершу по вузькій стежечці, а тоді збилися і чвалали навпростець по глибокому снігу. Дійшли до клуні.

– Прямо...

Минули клуню.

– Стоп!!.

Зупинились за клунею.

«Бігти чи не бігти? – майнуло в Максимовій голові. – А-а, все одно!» Він стояв по коліна в снігу, і холодний вітер здирав з нього ветхе пальто. «Все одно...»

– Так стояти! – скомандував котрийсь. Усі втрюх вони зайшли й стали ззаду. Щось між собою побубоніли...

– Ну, от... – сказав котрийсь, пересуваючи закривку рушниць.

Раптом від хати на весь голос:

– Адставі-і-іть!!.

Дивно, Максим від того відчув у собі виразне незадоволення. «Знову йти по цьому глибокому снігу босяком...»

– Ну, давай назад!.. – буркнуло ззаду злісно. – (Трам-трам-тарарам!) Не дають навіть чоловіка по-настоящому вбити! Секунду б почекав...

Вони прийшли знову до хати.

Кутузов ходив по хаті, шалено димлячи цигаркою. І так само шалено димів, курячи люльку, той, що сидів до Максима спиною, низько схилившись над шахівницею.

– Ага! – І Кутузов зупинився перед Максимом. – За що ви сиділи на Луб'янці?

Максим мовчав. Він стояв, засніжений по коліна, втомлено й гордо поглядаючи згори вниз на Кутузова. «Чи ти зломиш мене, чи не зломиш?» – здавалося, питав його понурий, презирливий погляд.

– Ну ж... Вас питають чемно, будьте ж і ви чемні. За що? За що ви сиділи на Луб'янці?

Павза. Максим зітхнув.

– За Марію Магдалину...

Кутузов розгубився.

– Що, що?.. – Потім оговтався. – Гм... Цебто що ви її згвалтували?

– Ні.

– Вона вас?

– Майже... По-вашому це називається «завербувала».

– Не говоріть дурниць. Що вам могли ставити найдикіші обвинувачення – це нормально і в порядку. І це не має значення. А от скажіть – за що ж справді, за що в дійсності ви сиділи?.. Діло давнє...

– Вам це відомо.

Кутузов подивився здивовано й гмикнув скептично:

– Чудак ви! Та ви ж прекрасно знаєте, що сиділи мільйони всякої... сволоти... Так звідки я про всіх можу пам'ятати, хто й за що?.. За що сиділи ви?

Максим дивився Кутузову в очі, й йому хотілося вдарити його в ті очі, – ні, в душу. Він обертав у мізку слова, шукаючи, яким найзручніше в ту підлу душу вдарити. Але не зміг знайти відповідного, і, коли Кутузов повторив своє «А все ж таки, діло минуле, – за що в дійсності?», Максим кинув холодно:

– За «шумськізм» ... І за «робітничу опозицію»!..

– А-а-а... От бач! А кажуть, що НКВД не є геніяльне! Таж формально ви сиділи за збройне повстання й терор, так? Так, я пам'ятаю. То було безглуздо ніби, але тепер я питаю вас – яка різниця, за що формально нищено ворога, коли він таки ворог?

– А дійсно! Яка різниця, чи людина, чи скотина, хто прав, хто винен і перед ким?!

Кутузов хоч і вловив зухвалу іронію цих слів, але вдавав, що він того не дочув.

– Ну, добре... А знаєте, за що ви тут тепер?

– Цікаво.

Кутузов глумливо засміявся:

– Знову чудак ви! Цебто я маю вам казати про те, про що ви самі ось зараз напишете?!

По цих словах він узяв аркушик паперу, підійшов, став і, говорячи до Максима, водив аркушиком перед носом:

– Ось вам папір, і ви на ньому все напишете...

– Але ж...

– Мовчати... Ось оце папір...

– Але ж...

– Мовчати!.. – Кутузов спочатку було говорив тихо, але за кожним разом підносив голос: – Мовчати! І ви на ньому все напишете... Все. Зрозуміло?

Максим знизав плечем. Він не збирався змагатись у гістерії з таким-от «фельдмаршалом». Зціпив зуби й замовк. Дивився на того, що сидів спиною до нього, в шинелі на опашки, і йому видалося щось ніби знайоме. Хто б це міг бути?.. А втім, яке то має значення! А Кутузов прохарчав, прошипів йому в лице, відчуваючи, що він не в силі зломити його глумливого безстрашся:

– Напишете!.. Ви все на цьому папері напишете... Ясно?.. Все...

І хоч ясно було, що на такому маленькому аркушику нічого не можна написати до пуття і про це знав сам Кутузов ліпше від усіх, але він про те й не думав. Він думав лише про те, що ось цей Голіят таки сяде покійно й буде на цьому па-

пiрчику щось за його наказом писати... I це головне. Це буде видимiсть того, що вiн таки його зломив, зiм'яв, як ганчiрку. Бо ж без цього, без обернення його в ганчiрку, не можна його знищити. Адже вiн саме й шукає легкої кулi, як визволення.

– А тепер – iдiть! – промовив Кутузов уголос, показавши рукою на начальника спецвiддiлу дивiзiї, й одвернувся, став над шахiвницею, напружив червоний карк.

– Пiшли... – запропонував старий знайомий i сам пiшов попереду.

Вони вдвох вийшли.

– Слухайте, – промовив начальник спецвiддiлу дивiзiї апатично вже надворi, в темрявi. – Бачите, яка темрява?..

Я думаю, що вам взагалi немає сенсу тiкати. Куди? А головне – чого? (Зiтхнув.) Ви потрапили в таку ситуацiю, з якої, брат, немає виходу... Взагалi... I не можна втекти.

Павза.

– Проте, на всякий випадок, майте на увазi – крок лiворуч, крок праворуч... Краще йдiть просто... Тепер праворуч... Просто... А крiм того – вiд мене утiкати – то було б не шляхетно, бо хлопцi ж вас упiймають неодмiнно, i менi тодi сорому не обiратись – такий конвоiр!..

Всю цю тираду начальник проказав нiби сам до себе, з нудьги й замовк.

Вони йшли мовчки, натикаючись у темрявi на стовпцi, причому – iнiцiативу шукання дороги начальник нiби цiлком переклав на Максима, а сам плентався позаду, лише злегка

не то питає, не то подає поради:

– Може, лівіш?

– Може, правіш?..

– А шукайте там клямки. Є? Тягніть...

Так вони опинилися в затишній хатині – в тихій, чисто прибраній кімнаті. Замість буйної й ексцентричної ілюмінації, що була в штабі, тут світили тільки дві лампадки під образами. Стіл був накритий білою скатертиною, ліжко чисто застелене... Взагалі було щось великоднього в цій хаті, в якій стіл застилався білою скатертиною, без сумніву, тільки на Великдень та ще на Різдво. На столі стояла карафка з водою, чорнильниця й лежала ручка з пером на шматку газети. Начальник показав Максимові рукою на місце на лаві біля столу, а сам пройшовся по хаті, по земляній долівці, посилав піском, заклавши руку за борт шинелі й насунувши ушанку на брови. Пройшовся раз, удруге. А тоді став біля гаряче нагрітої груби й так стояв, підперши комин спиною.

Максим поклав папірець на стіл, узяв ручку, вмочив її в чорнило і, витерши лівою долонею мокре чоло та тримаючи ручку в правій, застиг у нерухомості. Він не думав про те, що писати. Власне, він нічого не думав. Сидів... По тілі розливалось тепло, промерзлі на снігу ноги починали відходити, – Максим ворухнув пальцями, відчував шалений біль у суглобах, і від того було приємно – біль у ногах відволікав увагу від усього цього безглуздя, заспокоював душу, змушувачи її все покинути й зосередитись на собі... Яка блаженна

павза!.. Ця павза тривала, здавалось, цілу вічність. Максим ніби втопився в блаженному забутті. Нарешті зринув із того забуття. Помалу зосередив увагу на папірці – половинка листа з зошита! Оглянув його з обох боків, наморщив брови і, зітхнувши, повернув лице до начальника:

– Що ж писати?

– А... – махнув той рукою. – Пишіть що-небудь.

Максим розгонисто написав, до кого адресується, потім дату, потім своє ім'я й прізвище, рік народження, соціальний стан батьків і свій, свою освіту, фах, скільки років сидів у тюрмі, а скільки в таборах Севлагу... Тут папірець скінчився, і Максим так на півслові й обірвав цю свою писемну вправу. Ба, насилу влізло й те, що написав. Хотів на закінчення поставити «і т. д.», але поставив лише три крапки й розписався в куточку.

– Вже, – промовив із полегшенням.

– Добре, – промовив начальник і не поворухнувся. Він стояв, заплющивши очі, біля теплого комина й, далебі, дрімав.

Максим поклав ручку і, склавши руки на столі, відпочивав – сидів нерухомо тяж, ліньки було поворухнути й найменшим м'язком. Дивився на начальника. Зачепився поглядом за пляшетку й хотів було щось запитати, але тяжко було змусити язик повернутись і промовити слово. Втома. Нарешті він таки змусив свій язик поворухнутись:

– Гм... Скажіть... Навіщо ви взяли того... Христа на Гол-

готі?..

– Здасться, – буркнув начальник спецвідділу. Потім додав, не розплющуючи очей: – В тім ваш найтяжчий злочин... Гм... (Іронія.) Бо начальник ОСО армії має свої поняття, а начальник спецвідділу дивізії має, брат, свої...

«Та не може бути!!» – хотів аж скрикнути Максим глумливо, але не скрикнув – далєбі, було лїньки. Промовчав. Начальник теж замовк і, як і перше, не розплющуючи очей, стояв, підпираючи спиною теплу стану груби. Нарешті відслонився. Обтрусив крейду з рук і з шинелі й промовив:

– Ну, що ж... Пішли!..

А на дворі начальник плюнув у темряву й, кутаючись у шинелю, промурмотав, либонь, ні до кого:

– От бардак на цьому світі діється... Все з глузду з'їхало к чортовій матері!..

Це він промовив у мряку, невидимий, так що й невідомо, чи то саме він промовив, а замість «к чортовій» ужив інший, менш пристойний, але більш динамічний епітет. І додав уже сердито й ніби аж із заздрістю:

– Вам то що!..

Коли вони ввійшли знову до штабу, Кутузов стояв над шахівницею, спершись однією ногою на стілець, і жував мундштук від цигарки, як кїнь вудило, а його партнер пах-кав димом із люльки, як паротяг, сидячи все так же спиною до дверей. Він, мабуть, так і не поворухнувся за весь час відсутності Максима. Його чуприна була розкуйовджена й сто-

яла, мов копиця сіна, завихрена вітром. Не поворухнувся він і тепер.

Начальник спецвідділу дивізії подав Кутузову папірця, позіхнув і поплентався до лави, а Максим лишився стояти, дивлячись у потилицю того, що сидів при столі.

– Добре... – сказав Кутузов і, не дивлячись, кинув папірця на стіл. А тоді звівся й підійшов до Максима. Якусь мить дивився вираченими, банькатими очима й торсав свого чуба. Він, видно, був уже п'яний, очі мав червоні. Чи то, може, від безсоння? Стояв і щось тяжке обертав під своєю черепною покришкою, жуючи мундштук цигарки, – може, робив у важкій ситуації ризикований хід королевою.

– Ну, от... – сказав нарешті Кутузов. – Ми маємо дуже мало часу. Війна, брат, і ніколи займатись єрундою. Ясно? Тож давайте будемо говорити прямо, дивлячись у корень. «Сматрі в корень!» – сказав хто? Козьма Прутков... Отож! Так коротко й прямо – в чом дело?! А дело в тому, що ви нам не підходите. Взагалі не підходите. По калібру. Еге ж, по калібру! Це геніяльно сказано, що? Запишіть там... Ось у цьому і все дело. Ви занадто... ну, як так сказати, – норовистий... Ні, гордий. А через те перед вами стоїть дилема... Підкреслюю: перед вами, а то ви все думаєте, що перед нами, гм... А дилема така: або – або. Або вмерти, або зігнутися – і то понижче, понижче... Що ви вибираєте?

– Перше, – буркнув Максим з нудьгою.

– Гм. – Кутузов поторсав чуба й вилаявся. – Йолоп! – І

зашипів: – Ні, брат, ні!.. Ти перше зламаєшся, як... як гниляк, от як! І будеш рачкувати, слизняком повзати, а тоді... Тоді вже...

– Побачимо... – відповів Максим так само, як і перше, з нудьгою, й зітхнув. Дивився задумливо на свої босі пальці, ворухив ними. А тоді перевів погляд на вихрясту копицю волосся біля столу. «Десь я цю копицю вже бачив».

– Побачимо... – протяг Кутузов, немовби приймаючи виклик. А тоді враз повернувся круто до варти й махнув рукою в невідомому напрямку:

– Взяти!..

Вартові підскочили на цей раз ще швидше й знову втрюх.

– К общему числу? – не запитав, а гаркнув котрийсь весело.

– К общему числу, – відповів Кутузов байдуже й пішов до столу. Справу закінчено, можна далі грати в шахи.

Максима повернули поштовхами зброї до дверей і повели.

На самому порозі Максим раптом обернувся. Інстинктивно, підсвідомо, відчувши на своїй потилиці чийсь погляд і оте «І на в'язах мультко голові». Він обернувся швидко і... став як укопаний.

Від столу на нього дивився з-під копиці волосся, крізь дим люльки, Соломон!.. Дивився примруживши очі.

– А-а... – протяг Максим машинально. – Ви?! Гм... Це ви, значить, були й за чічероне...

Павза. Це тривало мить – ця павза й усі ці надзвичайні

розглядини. Видно було, що Соломон прорахувався, обертаючись; він хотів подивитися лише вслід, а довелося дивитися всторч. Але Соломон витримав за димовою заслоною. А Максим постояв мить, приголомшений, а потім глибоко зітхнув і промовив:

– Отже... Ви довели послідовність, професоре!..

І посміхнувся, обертаючись у темряву.

Там, де він щойно стояв, залишилися самі закриті двері, що сльозили патьоками, напотілі від холоду й теплої вогкості. На них іще якусь мить дивився крізь дим люльки вихростий Соломон – пророк і громовержець, доктор філософії і т. д. і т. п. Дивився розгублено. Він був тут, явно рятуючись від «общего числа». І на підтвердження цього зітхнув глибоко й тремтливо...

«Цікаво, що то за формула „общее число“ і скільки в ньому має бути нулів?» – думав Максим, знову плентаючись у темряві під наставленою зброєю. А хтось зухвалий і глузливий у ньому, одержимий достославним шибеничним гумором, резонерствував, наслідуючи Соломона, – на зло, знущаючись із себе самого й з усіх.

«Багато... Дуже багато нулів має те число! І до нього належу і я, і ти, і сам той пришелепуватий Кутузов, і решта... Це ж те число отих піщинок із твого, Соломоне, самому – опановних гоном до руїни й смерті і вертаних у прірву... Проте Кутузов має, мабуть, ще якесь окреме, своє „общее число“, свій власний рахунок, і в ньому теж багато нулів...

Авжеж...»

Але думка працювала мляво й тільки для того, щоб відіратися від наставленої десь у темряві зброї, зовсім не намагаючись по-справжньому заглянути під ту загадкову формулу «общее число». Було зрозуміло й було байдуже – це число зі спільним знаменником, ім'я якому (знаменникові) – сира земля... Нерви зтялися й цілковито не реагували ні на теперішнє, ні на майбутнє... Але скільки ще їм затинатися?! Які ще іспити їм призначено?! І де та межа?!

Максим навіть не помітив, як опинився у великій, вогкій, продимленій хаті, повній солдатів, що лежали покотом на соломі попід стінами й скрізь навколо. Тільки й було вільного місця, що маленька латочка посередині, на якій стояв шевський стілець. А на покуті стояв стіл – голий, заяложений, заляпаний краплями воску зі свічок і чорнилом, і над ним – гола, полупана й почорніла стіна. Навіть не було ніякого «вождя». Посеред столу стояла бляшана лямпа з надбитим і закуреним склом, що його надбитий край був доточений папером. Тяжкий сопух, складений із багатьох смородів – прілих онуч, поту, людських випарів, гасу, чаду, розпареної глини й безлічі інших запахів, забивав дух і туманив голову...

Максима привели в цю діру і так покинули. Конвой пішов геть, а Максим лишився стояти посеред простягнених солдатських ніг. Він стояв і чекав на появу того, в чиї руки оце передано його голову. Але поки що ніхто не з'являвся, ніхто не заявляв ніяких претензій на нього та його голову, ніх-

то взагалі не звертав на нього жодної уваги. Так ніби його забули. Проте Максим знав, що вийти звідси він не зможе, що той, кому належить тепер його голова, пильнує за ним уважно та що біля цього вертепу стоять десь чуйні патрулі й невидима брама повз них відмикається лише таємним паролем. Всередині ж... Солдати лежали собі й одні хропли, аж луна йшла, а інші точили теревені, пересипаючи невибагливі, масні, солдатські сюжети терпким, ядерним матюком. Серед усіх інших запахів дуже чітко й гостро відрізнявся запах спирту.

Максим постояв деякий час, а потім ступнув до центру й сів на шевський стілець. А вже сидячи, почав пильніше розглядатися. Насамперед він зауважив, що це, без сумніву, не звичайні солдати, а відібрані, оті знамениті війська ВЧК – ОГПУ – НКВД, гвардійці спецчастин, про яких так багато він чув. Це він виснував із багатства їх озброєння та спорядження. Було багато, й виключно автоматичної, зброї, багато ременів тощо. Це все лежало купами біля господарів. Кожен із них був споряджений, як командир. Та власне, це й не були вже солдати, а саме гвардійці. Чудним для Максима було бачити погони, яких він ще взагалі не бачив на своєму віку, лише чув, що колись, під час революції, їх відривали солдати (може, батьки ось цих) разом із шкірою з офіцерських «панських» рамен. Погони ті були, власне, ганчірочками з комбінацією зірочок та смужок. Найбільше ж було видно з мови, що це було за військо...

Мимоволі Максим почав дослухатися до розмов, – йому хотілося вичути, вловити тут душу людини. Найперше, що вражало, – це те, що над усіма розмовами тут тяжіла печать трагізму, печать смертельної нудьги. А потім, уже за цією трагічною печаттю, вражав знову ж таки... сопух.

По короткому часі Максим одвернувся, – його власна душа зіщулилась... Тяжкий сопух, ще тяжчий, як у повітрі, віяв від тих розмов. Якщо це була бравада, так добре знана Максимові з давніших спостережень ще в концтаборах, то яких же потворних розмірів вона досягла! І вже в ній пропала людська душа. Цей сопух словесного бруду був і раніше, але війна довела його до найвищого ступня конденсації, зробила неподільно пануючим, оточила густішими випарами алкоголю й запахом крові. Це була мішанина соромітництва, матюкні, цинічної бравади вбивць, сексуальної словесної лихоманки й високої температури алкоголю.

І найсумнішим було те, що все це були на вигляд здорові, нормальні, ще й гарні селянські хлопці. Вражало саме протиріччя між враженням зоровим і враженням слуховим. Ні, це лише бравада, страшенно гіперболізована бравада! Доведена до потрясаючого абсурду. «Спосіб самозахисту перед божевіллям», як висловився колись один професор-психіатр про це саме явище в концтаборах.

Максим перестав дослухатися до розмов. Намагався нічого не чути, навіть забути, де він. Заглибився в себе. Почав дрімати, сидячи. Потім якось ненароком повернувся до сто-

лу і – аж кинувся від здивування...

Біля столу сиділа... Ната! Гарна, молодесенька дівчинка Ната!.. Як же ж це він не помітив зразу?.. Його знайома! Донька його друга. Вона сиділа, знітившись і завмерши, – тримала в пальчиках ручку з пером, занесену над аркушем чистого паперу, і, втягши голову в хутрянний ковнір свого пальтечка, дивилась великими очима на Максима. І... плакала.

Так, це Ната, що її колись Максим носив на руках, донька його старшого віком друга Д., засланого й замученого десь у Рибінську... Максим трохи не скрикнув. Але втримався. «Та чого ж вона тут?! Та це ж вона ото їхала машиною! Це ж вона там, ще в місті, щебетала й так вигравала голосочком перед начальником... Що ж вона пише?..» А дівчина дивилась на Максима не моргаючи, і тільки перо тремтіло в її руці, занесене над білим аркушем паперу. Вона мовчала, поводячи зрідка оком десь набік, але вона йому – Максимові – щось кричала своїми очима, щось питала, пояснювала а чи просила прощення...

І Максим зрозумів усе. Ті очі дивилися так, що не можна було не зрозуміти, не треба було пояснень. Ясно, чого вона тут і яке тяжке завдання їй поставлено.

«Невже ж це Соломон притяг її? Невже ж це він „змобілізував“ її, „рекомендував“ на таку тяжку роботу?! Так... Це ж вона має тут „свідчити“ на нього... Писати... Господи!»

А дівчина кліпнула віями, й сльоза ляпнула на чистий ар-

куш. Дівчина злякалась і квапилася зітерти ту сльозу, витерти папір насухо, знищити слід на папері. А тоді нишком глянула туди і сюди – чи ніхто не дивиться, чи ніхто не бачив?.. Ні, ніхто не бачив. (У хаті стояв гомін і клубочився махоровий дим.) І знову очима на Максима...

– Не потерпай так, Нато!.. – зітхнув Максим ледве чути. – І пиши, дитино, все, що в голову збрече... Все те не має ніякого значення...

– А ви... ви не гніватиметесь?.. – прошепотіла бідолашна дівчина самими губами, беззвучно й витерла носа хусткою, зітхнула: – Звеліли...

– Дурненька, – посміхнувся Максим. Помовчав. А тоді додав: – Там погоду роблять люди поважніші... А твій дитячий лепет... – і махнув рукою. – Пиши, Нато... Мені вже нічого не пошкодить, пиши. Думай про себе, та й пам'ятай про батька, дочко...

Дівчина нагло залилась сльозами й одвернулася геть. Скоцюрбилася над папером, плічка їй ходили ходором, «писала»...

– Ти що ж дівочку обижаєш, га?! – звівся нараз із долівки високий білявий хлопчина й став проти Максима, похитуючись, – п'яний як чіп. Був у сибіряцьких «чосанках», з якимись медалями на грудях, стрункий і хвацький.

– Га?! Вона повинна працювати, а ти... А стой!.. – придивився пильно, потім вернувся на своє місце, взяв пас із револьвером і португеею й підійшов знову до Максима, при-

стібаючи той пас із портупеею і ніяк не можучи сп'яна пристебнути. Нарешті пристебнув. Потім витяг важкого пістоля й почав насупроти Максима наладовувати. Заправив у нього «обойму», посовав ців'ям...

– Ти що ж дівочку зобижаєш, га?!.

Засунув пістоля назад у кобуру.

– От ми зараз побачимо, хто ти...

Підійшов до столу, заліз за нього з покутя, п'яним рухом відібрав у дівчини ручку й папір:

– Давай сюди... що ти там ще мазюкаєш!.. Оддыхай, бо ти, сопливе, ще й писати не вмієш... Ось я!.. Ну от... – і наставився на Максима викоченими очима, похитуючись і ледве повертаючи язиком.

Максим дивився на хлопчину, і він йому рішуче почав подобатися. В жестах і словах цього п'яного в дим хлопця була іскра доброго, не передбаченого ані законом, ані начальством, ані ним самим, гумору й сенсу.

– Ну-с... Ти мені от зараз говори всю правду, а я буду писати... Пойняв?

– Пойняв. – Максимові початок припав до серця.

– То-то... Призвіще, ім'я й по батькові...

Максим відповів із найсерйознішим виглядом. І пішли запитання й відповіді. Запитання найдивовижніші й відповіді на них найсерйозніші. Так щиро Максим у своєму житті не відповідав іще жодному слідчому, перед якими не раз довелося йому бувати. Власне, він оце взагалі вперше на такі за-

питання відповідав, бо раніше, як правило, він завжди слідчих ігнорував.

У числі інших запитань були й на зразок таких:

– У Бога віруєш?

– Вірую...

– Гм... А в Сталіна віруєш?.. Віруй, брат, інакше плохо будеть...

Так ішло «слідство». Товариші «слідчого», лежачи, глибокодумно подавали репліки, робили зауваги. Та «слідчий» не брав їх у рахубу. Він провів «слідство» по-своєму й нарешті приступив до другої половини справи.

– От. А тепер я зроблю тобі приговор і рррозстріляю, як собаку... Пойняв?

– Пойняв, брат.

Обірвав усе вістун, що нагло вскочив і гукнув, засапавшись:

– Сємьонов!.. До майора! Миттю!

«Слідчий» устав, провів рукою по чуприні, віддав ручку дівчині.

– На, кінчай ти... Діло, брат, важне! Його треба розстріляти... – і виліз із-за столу. Постояв посеред хати, трясучи шалено головою, далєбі намагався витрясти нашвидку хміль із неї і, так трясучи, вийшов із хати, ледве втрапивши в двері.

Дівчина сиділа, читала «протокол» і сміялась у ковнір. Сміялась чи то від дивовижного змісту того протоколу, а чи тому, що «слідчий» списав геть увесь аркуш, а більше папе-

ру в неї не було.

По якомусь часі хвацький «слідчий» Семьонов повернувся назад і вже був начебто зовсім тверезий, лише поблідлий трохи й дуже стурбований. Він зняв пас із револьвером, почепленим не на той бік, і поправив, перечепив на своє місце, підперезався як слід, обсмикався. Потім вийняв револьвера, перевірів і взяв його в праву руку. А тоді звернувся до Максима тихо, трохи розгублено:

– Ну, от... Так що ходім, брат...

Ніхто не подав на цей раз ніякої репліки.

Максим з Семьоновим вийшли в ніч.

– Стій! – скомандував Семьонов за порогом. – Ти йтимеш попереду, а я, брат, ззаду. Пойняв? А там буде видно... Пішли...

По якомусь часі:

– Слиш? Ти ж не тікай... Бо тоді, замість тебе, мене розстріляють, а це, брат, буде ошибка... Стой!

Максим став. Він бачив, що Семьонов усе ще був п'яний. Спершу, діставши серйозне завдання до виконання, хміль від свідомости серйозности того завдання трохи був вилетів, але потім той упертий хміль вернувся знову. І тепер ішла боротьба між тим хмелем і дисципліною випробуваного гвардійця.

– Слиш? Попереджаю: крок уліво, крок управо – і амба! На місці. Пойняв? А тепер пішли!..

Пішли. Топталися довго в темряві. Максимові вже прихо-

дила думка в голову, чи не взяти б у цього Семьонова пістоля й чи не махнути б... Але куди? Розумів, що чи з пістолем, чи без він довше не бігав би, як пару годин, а може, й того менше. Зайва праця. Але не це стримало Максима від здійснення такого наміру, а якийсь глибокий-глибокий відрух, якийсь тваринний інстинкт, що не велів йому шарпатись... Такий самісінько інстинкт колись, як він випав був із вагону між рейки на ходу поїзда й лежав під страшним залізним гуркотом, велів йому не шарпатись, а затамувати жах і лежати спокійно, хоч би й кров його застигла кригою, а розум губився перед обличчям смерти. А тепер... Тепер, власне, йому тим більше не треба було поспішати ані в петлю, ані під кулю, коли й те, й друге було для нього однак забезпечене.

Топталися в темряві. Максим ішов попереду й раптом відчув, що він загубив свого конвоїра.

– Ей! Слиш? – почувся з темряви переляканий голос Семьонова. – Де ти?!

– Ось.

– Де «ось»?

– Ось...

– Фу, ти, чорт!... – нарешті намацав Семьонов Максима. – Де ж ти шляєшся? – і роззлостився. – Іди прямо! Направо!.. Дай сюди твою полу... Та не хапайся за револьвер!..

Семьонов узявся за полу Максимового пальта, майже здираючи його з плечей, і так плентався за ним. Невідомо було,

хто кого веде.

– Стій!

Стали. Поміркувавши трохи, Семьонов зорієнтувався. Пішли далі. Так іще деякий час топталися в темряві. Нарешті Семьонов гримнув уже іншим голосом, як візник кричить «тпррру!», приїхавши:

– Стій!!

Зупинились біля якоїсь стіни. Стояли в темряві, тримаючись одне за одного.

– Не бойся, – промовив Семьонов, відсапавшись. – Я тебе не стрельну зараз. Не було ще приказу... Хоча для тебе, голубе, було б краще! – додав він, зітхнувши: – Я тебе по бла-ту чикнув би льохко і... В інших, брат, буде тяжче... Шукай там ручку дверей! Єсть?..

– Є.

– Тягни.

Максим потяг до себе за клямку – двері відчинилися просто в хату.

– Катісь! – пробурмотів Семьонов і закрив за Максимом двері.

* * *

«Ага!.. Оце й є те общее число!»

Хата, освітлена лойовою свічкою, була вщерть напакowana людьми, що лежали, як дрова, суцільним звалищем долі,

на полу й на печі і... хропли. Біля дверей стояв столик, на столику горіла та лойова свічка, а за столиком куняв вояк із забинтованою головою.

Максим як увійшов, так і зупинився біля дверей та й стояв, спершись на одвірок.

Було тихо. Лиш де-не-де те хаотичне звалище людських тіл хлипало спросоння й маячило.

«Так... Оце й є те „общее число“».

– Петрович!.. – почулося тихо з найдальшого кутка. Це до Максима озвався чийсь голос, хтось упізнав його й озвався так сумно, сердечно:

– Лягайте там, де стоїте... Лягайте...

– Хто ви?

– Я? Староста... цього обчества. І взагалі...

– А-а...

Максим упізнав: так, це староста цього села! Василенко. А село це, значить, – Веселе.

Яка іронія!..

Розділ сьомий

...Обмерзлі кригою дерева дзвонили й лускотіли, неначе вони були скляні. Кожна найменша гілочка була оправлена в прозору кригу, світилася й блищала, і ціле дерево здавалося зроблене геніальним майстром із чистого скла. При подуві вітру гілочки цокотіли одна об одну, лущали, а при сильних ударах маси таких гілочок об масу, скляної коси об скляну косу скло дрібно билось й з дзвоном осипалося на пішоходів, на скляну ж, вірніше, оправлену в скляне поливо, землю. При недалеких артилерійських вибухах гілочки також подзвонювали і шелестом роняли дрібні блискучі шматочки.

Під тією казковою декорацією, по фантастичній скляній алеї, в яку обернулася вулиця, ведуть Миколу... Ведуть Максимового друга й товариша на страту. Він іде босий по снігу, в самій білизні, гордо закинувши голову. Заслужений артист і каторжник... Він дивиться просто перед собою, на заходяче, зажурене сонце... Мабуть, йому ввижається далекий Сибір і сніги Забайкалля, буйний іній, і шелест скляного вітру, і друзі – такі ж, як і він, приречені, але непокірні... Босий і в одній білизні, Микола зникає в мерехкотняві крижаної алеї, оточений вартою в блакитних німецьких одностроях.

Дзвонять крижинки над цілим світом. Крижинки, опромінені зажуреним, холодним сонцем...

А над усім тим, як марево, – ще один моторошний об-

раз...

...Разом із його, Максимовим, товаришем і з багатьма іншими тоді на крижаній алеї було повішено й старого партизана Чубенка, партизана часів революції, – того самого, що, забезпечивши тріумф тій революції, сидів потім у «рідній» тюрмі, де його було бито його ж орденами по обличчі й ламаючи йому ребра за ту ж саму свою Вітчизну, в ім'я якої він робив революцію... А тепер його було повішено разом із Миколою. Знову ж – за Неї... І він висів у шерезі відважних і непримиренних, на крижаній алеї. А вночі... Вночі прийшли його маленькі діти й зняли батька з петлі, ту петлю обірвавши. Хотіли врятувати його від ганьби й позорища, занести геть і поховати. Але далеко вони не могли його занести, бо батько був тяжкий, а надходив світанок. Батько був тяжкий і твердий, як колода, мерзлий... Тоді вони поставили його біля паркана стояти, під деревом, опракованим у скло. Поставили його, мерзлого й твердого, випростаного на струнко... І він так і стояв, приймаючи парад на розі, – зустрічав і проводжав сумних жінок, що йшли на базар... А скляні гілочки мерехтіли...

– По одному вихаді-і-і!!!

Максим протер очі. З них не зникало марення, напливаючи на дійсність. В них ще йшов Микола, відходив, минаючи вартового, немовби виконував його команду. В них разом горіли сонце й свічка, мерехтіли дерева в скляному вбранні й патьоки на запотілих шибах... Це не був сон! Максим-бо

не спав. Це була дума, спогад, видіння в широко розкритих і невидющих очах, це був відсвіт минулого й візія прийдешнього перед внутрішнім згасаючим зором... Максим не знав, як довго він так просидів, опустившись на мокру сиру долівку в ногах великого людського звалища, отого «общего числа» – як остання його одиниця чи нуль. Остання одиниця чи нуль?.. А чи одиниця попереду?.. **Одиниця попереду!** Бо коли нагло розітнулася команда й усі встали – Максим опинився на чолі «общего числа», як перша одиниця, за якою йшла решта – решта одиниць і безліч нулів... Ні, ні! Одиницею попереду пройшов Микола, пройшов босий і в одній білизні по снігу й зник за дверима, а за ним от мала йти решта – безліч одиниць і нулів, що й становитимуть вкупі з ним «общее число» ...

– По одному вихаді-і-і!!!

Ця команда замикала візію й переключала її в реальність. Ба, вони обидві, візія й реальність, пливли якийсь час вкупі, взаємно перетинаючись під цю команду.

Вартовий із забинтованою головою стояв, чухаючись і позіхаючи, і ту команду подав не він. Команду подав хтось із-за дверей, знадвору. Той хтось повторив команду тричі, але ніхто не виходив.

Команда та прозвучала моторошно, немовби то кричав півень. Отой самий біблійний півень перед зреченням Петра й перед узяттям Христа на Голготу. Всі встали, збилися ота-рою, тупцялись, щось там порпались, але ніхто не виходив.

Забинтований вартовий, він же й комендант «дому цього», чухав свою потовчену голову й теж не міг спросонку прийти до пам'яті, дивився на огарок лійової свічки й моргав.

Нарешті голос надворі вибухнув страшним прокльоном і приголомшуючим матюком. І тоді раптом у відповідь таким же прокльоном і матюком вибухнув забинтований вартовий, адресуючи їх туди, за двері; після цього він одразу опанував себе, прийшов до пам'яті, настроївся.

– Ану ворухись там!! Вставай-вставай!.. Збирай-ся-а!.. – загомонів-загукав він жваво й весело до того безформного й, здавалося, безкрайого в темряві «общого числа», так ніби йшлося про збирання десь на екскурсію чи до кіно.

– А речі брати? – спитав хтось дипломатично, здавленим голосом.

– Брати!.. Все забирай!..

– І горшки?..

– І горшки забирай...

– Навіщо вони... – протяг хтось сумно, – ...коли ж однак до лісу...

– ...на «шльопку» ... – видавив хтось спазматично з горла – хтось юний – і зарюмсав.

– Дурак! – буркнув вартовий. – Боїшся... Зараз найстрашніша кара – це лишатися живим!.. Пойняв? А нащот горшків – котрі порожні, кидай. Баби заберуть...

Всі сопли в темряві, збираючи манатки. Хтось товк горш-

ки, сьорбаючи носом.

Максим стояв... Йому нічого було збирати й нічого товкти... Стояв і слухав сам себе. У вухах йому кричали треті півні глупої півночі:

«Вихаді-і-і-і!!.»

– Увага! – випростався вартовий, піднісши листок паперу до купи вкритих рудими плямами бинтів, що разом із дірками для очей та для рота були головою: – Кого я буду називати – говори «я!». А кого не назву, теж скажеш «я!», в кінці. Пойнятно?

Він говорив весело, добродушним, простакуватим голосом. Це був один із типу тих «душ нарозпашку», що, напевно, й у пеклі б із чортами лясати точили.

– Пойнятно?.. Ей ви там, на запічку! Зібрали горшки – покришки? Готово? Слухайте ж!

– Василенко!

– Я...

– Завірюха!

– Я...

І так через увесь список: веселий виклик – сумний відгук. Багато прізвищ було знайомих Максимові – вчителів, митців, агрономів, селян, священиків, лікарів... «Ого! – подумав він, – хтось добре попрацював!»

Нарешті список скінчився. Настала тиша. Вартовий опустив листок і стояв, мовчки чекаючи.

– Я... – проказав Максим апатично, бо його не було ви-

кликано.

– Ага!.. Ну, от бач... – зрадив чомусь вартовий.

– Приведено, як ви спали, – пояснив хтось із кутка услужливо.

– А ти говоритимеш потім і за себе, як спитають... – грубо й глузливо обірвав його вартовий. Він вийняв огризок олівця, поклав папір біля свічки й довго його розрівнював своїми грубими кулачиськами, а ще довше націлявся огризком олівця, нагинаючи забинтовану голову на всі боки. Нарешті, так і не визначивши точки, де йому поставити олівця, простяг його Максимові зі словами:

– На... Запиши сам себе, ось тут-о... – ляпнув долонею по папері. – Бо моя макітра в обручах от... Хто ти – знаю. Це ти той архітектор. От і добре, – закінчив він іронічно. – Будеш тепер от із ними будувати...

– ...Царство Небесне... – зітхнув тихо й тужно Василенко.

– Теж добре, – згодився вартовий. – Нада його переделать ік... Бо там уже нашому брату немає місця!

Максим записав себе в список.

– Так... – Вартовий згорнув листок, подумав. – А тепер – по одному виходь! – скомандував раптом тяжко, по-вояцькому, забинтований веселий вартовий.

Попереду знову пройшов у Максимових очах Микола – босий і в одній білизні. За ним – решта, вийшли по одному. За дверима, в передранковій мряці вже чекала на них варта – сила автоматників. Здавалось, було їх безліч, повна темрява.

Вони стояли двома шпалерами, що губилися, розпливалися в чорноті.

– По чотири становись!! – скомандував хтось сірий, невиспаний, із пістолем у руці.

Стали. Вишикувались по чотири. В передранковій тривожній і глухій мряці десь над селом кричали півні. Треті півні. Тріщали дерева, вкриті ожеледицею, – скрипіли, лускотіли, подзвонювали. На слизькій крижаній землі під ногами хлюпотіли калюжки зводнілого снігу.

– Увага! Крок управо, крок уліво... – монотонно зазвучав хрипкий, холодний, дерев'яний голос. Голос професійного вбивці, душогуба за службовим обов'язком. – За одного побудуться духу всі... Шаго-ом...

– Давай! – закінчив тягучу команду хтось інший спереду, в темряві.

Рушили. Загупали, зачовгали хаотично ноги, плутаючись, як під отарою. А з обох боків, неначе тверді рямці тієї плутанини, загуділа тяжка скоординована хода «в ногу» – то дві шпалери варти з боків, авангард та ар'єргард, сунулися тяжко, як залізний обруч. І відчувалося, що то навколо облягла й сунулася «в ногу» понура досада й злоба стомлених, вимучених тяжкою зброєю, невиспаних і мокрих від мряки істот, що вели подібних до себе десь далі, далі – в безсоння, холод і мокречу. Над походом нависла тягуча, тупа мовчанка.

Так ішли довго. Йшли порожньою, затканою мряковинням вулицею, потім вигоном. З кожною хвилиною помалу

видніло. Вже було не чорно, а сіро...

Раптом розітнулась несамовита команда:

– Лягай!!

І забряжчала зброя з усіх боків. Всі попадали з півкроку просто на землю, в калюжу. Хтось застогнав. Хтось зашепотів молитву. Хтось тиснувся з усієї сили лицем у воду, ніби хотів упірнути, втікаючи від смерти, що з'явилася нагло за плечима й уже, либонь, тислася до карку сталевую цівкою.

Максим хотів гукнути, щоб перестали. Мабуть, на все «общее число» він один вклякав отак не вперше, тому знав, до чого то (о, навклякався він за довгі роки по етапах та таборах, бодай би!.. Та вже Бог, мабуть, почув цю молитву арештантську, що починалася з «бодай би»). Хотів утримати бідолашних людей від психози, що загрожувала розгорнутися в божевільне ревище, але це за нього зробив хтось із варти:

– Ну, ну, ша, герої!.. – промовив той «хтось» уїдливо й засміявся злісно: – Ша!.. Ще не зараз... Ось поїдемо... – і виматюкався понуро й сплюнувши.

Решта варти мовчала, як мур.

Десь гуділо, бряжчало ланцюгами, порскало. По хвилі виповзло з мряки й підійшло величезне американське вантажне авто з халабудою. Американська п'ятитонка.

– По четвірках за порядком вставати, в авто влазити... – наче молитву забубонів той самий хрипкий дерев'яний голос професійного вбивці. – Перша четвірка – давай!.. Решта лежати. Друга четвірка – давай!..

Так помалу всі опинилися в машині, в темній великій халабуді, наповнивши її вщерть.

Останньою влізла не четвірка, а шістка – це були автоматники. Вони стали стіною, загородивши вихід і тримаючи скоростріли, спрямовані на людей у машині. Решта варту лишилася долі. Підуть спати. А декотрі, може, ще почіпляються з боків.

Коли машина рушила, автоматники, що були в машині, опустили заслону за своїми спинами й засвітили ліхтар із свічкою, піднесли той ліхтар до горішньої перекладини, там його причепили й почали пильно пасти очима всіх, а зокрема тих, що стояли найближче. Машина тяжко поповзла, шарпаючись та захлинаючись власним ревом.

«Куди?..» – нашорошилися усі, млосно завмираючи.

– Куди? – прошепотів хтось, невідомо кого питаючи.

– Хто зна... – Зітхання. Мовчанка.

Чути лише, як ззовні, певно стоячи на крилах машини, хтось зрідка перемовлявся словами, яких не можна було розібрати.

– А пильуйте лишень... – почувся шепіт із кутка, з темряви. – Якщо машина поверне ліворуч – значить... у ліс. А якщо праворуч...

Павза.

– Значить – теж у ліс... – додав хтось інший безнадійно.

– Хто зна... – прошепотів перший, захищаючи іскру невисловленої надії. Машина повернула праворуч.

– Куди нас везуть?!. – гістєрично викрикнув, запитав чийсь юнацький, майже дитячий голос, звернений до варти. Максимові цей голос видався знайомим, тільки зміненим від жаху так, що тяжко було розпізнати, хто ж саме був його власник.

– Побачиш... – процїдив котрийсь із вартових крізь зуби. Юнака хтось тихо потїшав.

Машина довго гойдалася на вибоїнах, їшла вгору, вниз, повертала, згідно з рахунком у запаморочених, одурілих від туги головах, уже сім разів лїворуч, сім разів праворуч і часом, здавалось, кружляла на місці на задніх колесах, мовби на п'ятах... Довго... Вже ніхто нічого й не шепотїв, не питав, не вгадував...

Нагло машина зупинилась. Затряслась, ревнула кілька разів і притихла. Стояла, тихо воркочучи.

Вартові відкинули полотнище, – надворі було вже видно. Стояв ранковий туман над білим снігом. А з туману по снігу до машини підходив твердим німецьким кроком рїй солдатів із автоматами на руку. Підійшли й стали осторонь. Розїтнулася звідкілясь команда:

– Вилазь!..

Першими зістрибнули автоматники з непогашеним ліхтарем. Потім усі інші й Максим. Зістрибнули й стали по чотирі насупроти рою солдатів. Було видно й тепер можна було добре роздивитися на білий світ і на людей.

Білий світ – це була околиця міста. З одного боку двори,

з другого – голий, засніжений степ. А люди...

Насамперед виявилось, що юнак серед приречених – це був Костик! Шістнадцятирічний коректор із редакції, недавній комсомолец Костик. Решта ж його й Максимових колег – не привертала особливої уваги. То були чотири ряди однотипних якихось облич, землисто-сірих, зарослих, напівживих. Натомість привертала погляд інші люди – солдати. Виявилось, що всі солдати, – як ті, що зіскочили з машини, так і ті, що оце підійшли, – були якісь не звичайні собі солдати, якими їх звук бачити колись Максим, і навіть не такі, якими він уявив їх на підставі того, що бачив уночі, а якісь особливі, зовсім ще ним ніколи не бачені. Мало того, що вони були всі з погонами й злі-презлі з вигляду (особливо ж були злі ті, що підійшли), низькорослі, опецькуваті, понурі...

– Гвардейці... – прошепотів Василенко до Максима, вияснюючи йому те, що той знав і без нього.

Але мало було самої цієї налички, щоб зробити їх такими незвичайними. Інше робило їх незвичайними. От вони, ті гвардейці, з соломою в шапках і в ковнірах, із вовчими вогниками в очах, стоять насупроти, мовчки озираючи із-під лоба групу в'язнів, а осторонь стоять їхні якісь начальники й щось радяться, позіхаючи.

Ба! Ось що робить їх надзвичайними! Всі ті гвардейці одягнені в шинелі з англійського сукна; деякі, замість повстанників, мали англійські черевики; а озброєні всі здебільшого химерними американськими автоматами!.. Цілком не

звичайні, а... «загрянишні»! Лише матюкалися всі поросійському.

– А, трам-тарарам! – закипів раптом один люто, вихопившись наперед. Низькорослий і клишоногий, він шарпнув свою «американку»: – Я їх зараз одведу ось до Бога... цю мразь!..

Це, здається, був сам караульний начальник – карнач.

– Ну-ну, – озвався понуро заспаний офіцер старшої ранги, досить неохайно вбраний також в англійське зелене сукно й черевики. – Не дурій, Кулагін! Ще встигнеш...

Клишоногий спочатку завагався, а потім вернувся на своє місце, не то гарчучи, не то скімлячи – точнісінько так, як пес, якому не дозволено вхопити за литку спотиньга.

«Крок германський, автомат американський, штани англійські, матюки російські!... Га! Ось вона, квінтесенція епохи! її дух, її геній у всій красі й величі. Її емблема, символ всесвітнього універсального професійного вбивці».

Цього ніхто не сказав уголос. Лише подумав. Це Максим. І та думка була разюча, як разючим було й видовище. Так, так... Крок германський, автомат американський, форма англійська, душа російська... Ні, не тільки російська. Матюки лише чисто російські, але душа... душа така ж, як і зовнішність, – мов циганський коц: ряба і теж «універсальна» – марксо-енгельсо-ленінська з новітніми німецько-англо-американськими корективами. У висліді – замотеличена, тупа, жорстока, zdeгpадована до ранги звичайного душогуба, душа

сучасности. А в цілому – духовна й матеріальна суть епохи.

– Ша-а-го-ом!! (Трам-тарарам!) Давай пішли! – розітнулася злобна дика команда. То карнач Калугін лютував, що йому не дали цю «мразь» «одвести зразу до Бога». Далебі, він був лютий на весь світ, і на самого себе, і на всі околиці того світу, і ще не знати на кого й що.

А зі степу, гнаний вітром, котився на місто туман разом зі сніговою крупною, натикався на людей і притискав їх до засніжених, обчухраних тинів та парканів глухого передмістя.

Розділ восьмий

Це була селянська хата, перетворена на тюрму й разом на польову гауптвахту. В ній уже сиділи під столом три танкісти й грали завзято в карти, коли прибула партія в'язнів і Максим серед них. Танкісти – босі, розхристані й простоволосі, сиділи під столом, неначе під балдахином, на соломі, склавши по-турецькому ноги, і не звернули на новоприбулих жодної уваги – смалили собі далі в дурня. Видно було, що для них це вже повторювалось не раз і було нецікавим.

Хата наповнилась людьми до самих дверей. Вона була простора й без ніяких меблів, – стояв лише єдиний стіл у кутку над танкістами та скрізь попід стінами було застелено добре вим'ятою соломою-кошканицею. Солома була трохи вогка, але то нічого. Новоприбулі попадали на неї купами, розташувались, і аж тоді почали оглядати один одного. Оглядали... Робили великі очі... Роззявляли роти вражено... І – мовчали. Прибирали байдужий вигляд і вдавали чужих і незнайомих. Лише юнак кинувся до Максима і, впавши поруч, уткнувся йому носом у плече, припав до грудей і заплакав... Це був Костик! Добре знаний шістнадцятирічний комсомолець Костик із редакції... Максим притиснув його голову рукою до себе й не знав, що ж сказати цьому юнакові, цій дитині, що так передчасно, так занадто рано стала дорослою, маючи вже на своїх плечах цей безглуздий трагічний

тягар, що його раптом навалило на нього життя... І мовчав, бо знав, що Костикові вже не можна збрехати.

Люди розташувались щільно один біля одного в чотири ряди. Біля дверей примостився вартовий з американським скорострілом, в англійській шинелі і в сибірських повстяниках. У хату, переступаючи через ноги сидячих, зайшов сержант у такій же шинелі й у повстяниках, постояв, сказав:

– Ну, от і все в порядку... – й пішов геть.

І тюрма зафункціонувала.

З-за ряднини, що нею було завішено двері до хазяйської половини, до т. зв. «хатини», визирнула жіноча голова, блискоока й молода, похиталася скрушно й, зітхнувши, зникла.

– Ей, ви, хлопці! – звернувся до всіх один танкіст – русявий, молодий і веселий шибайголова. – Оце ось визирала – це господиня. Бачили? Можна сказати, хазяйка цього готелю (під столом сміх). Пойнятно? Це во-первих. А во-вторих – мене звуть Вася. Це щоб ви знали й добре запам'ятали. І не просто Вася...

– А Вася – герой ССРСР!.. – додав понуро другий, тримаючи карти віялом.

– Ні, не герой ССРСР, а все-таки танкіст Окремої Сталінградської танкової армії... (Зітхнув.) Може, був би героєм ССРСР, та от чорт його зна...

Вася не докінчив, що саме «чорт його зна», й почухав голову. І раптом несподівано закінчив:

– Хто з вас має насіння? О! Оце й буде во-третіх.

Мовчанка.

– Ех ви, – зітхнув Вася. – Теж мені колхозники...

Хтось кинув йому торбу з насінням. Вася піймав її на лету, помацав і радісно засміявся: – Насіння! – Потім подивився запитливо й здивовано на господаря: – Всю?!

– Як хочеш, – зітхнув господар байдуже й понуро.

– Е-е... – протяг Вася. – Ти хочеш випробувати героя-танкіста, чи не є він імперіяліст. Ні, брат, Вася бував у бувальцях... – Він розв'язав торбу, надсипав половину насіння на розстелену сорочку, зав'язав торбу й кинув назад:

– На! Лови, брат... Горе й радість – усе пополам!..

І заходився з товаришами ділитися насінням.

Видно було, що цей Вася й виріс найперше по тюрмах, а тоді вже на війні. Жести, слова, міміка – все від типового безпритульника часів непу, і це лишилося на все життя.

Поділивши насіння й весело лузаючи, Вася виліз із-під столу, встав і попростував до Максима. Був він високий і ставний, хлопець – орел.

– Ей, куди, куди?! – зарепетував вартовий біля дверей на стільчику.

– А ти сиди там із своєю свистьолкою! Подумаєш... Хочеш насіння? На! Держи шапку!.. Бери-бери... – Вася відсипав вартовому жменю насіння в шапку й повернувся до Максима. Сів навпочіпки, взяв Костикову голову за чубок і підвів її.

– Ти чого, дурний, га?!..

Костик ще дужче захлипавав. Вася поклав його голову назад на Максимове плече, махнув рукою, подивився Максимові в очі й сказав, кивнувши на Костика:

– Страшно... Ну нічого (зітхнув), мені – теж...

А далі подивився ще пильніше Максимові в очі й промовив щиро, як до свого:

– От знамените, брат, учреждение! Поставлять отак собі стільця, посадять на нього ідола з свистьолкою, і вже ось тобі тюрма, га?!.

Максим мовчав, дивлячись Васі в одверті й, либонь, розгублені очі. Видно було, і не так видно, як Максим угадав чуттям, що при всій своїй зовнішній веселості Вася смертельно нудився – мучився неприкаяною, передсмертною нудьгою.

Витримавши Максимів погляд, Вася посміхнувся:

– Ти, видать, не колхозник... Я от танкіст, а ти хто?

– Архітект.

– А-а... Я ж так і знав!.. І малювати вмієш?

– Трохи... А що?

Вася засміявся:

– Чудесно! Я люблю, як малюють. Ти мене намалюєш... (Зітхнув.) А я от не вмію, і це погано, а то б я, знаєш, намалював би усю цю ерунду... – Він зробив рукою невиразне, широке, всеобіймаюче коло й сплюнув. Посидів мовчки. Оглянув пильно всіх присутніх, що позирали на нього підозріло, і враз сердито випалив:

– Якого чорта лупаєте?! І якого диявола носи повішали? Га?! Подумаєш... Більше смерти все одно нічого не буде. От побачите... – Встав і пішов, переступаючи через ноги й туби. І знову поліз під стіл.

– Гей-гей, люба да люле!.. – мугикали його товариші якоїсь старовинної солдатської пісні, розвішуючи на губах лушпиння й ляпаючи картами. Вася приєднався до них.

«От побачите» – при цій Васиній обіцянці Максимові згадалися останні слова Кутузова, що обіцяли щось більше, ніж звичайну смерть. Згадав... і притиснув Костикову голову до грудей.

– Костику!

– Що?.. – озвався юнак слухняно й невиразно, мовби крізь сон.

– Будь мужній... Костику!.. – І прошепотів уже сам до себе: – Головне – не датись обернути себе в ганчірку. Ось... Оце головне.

– Добре... – сказав Костик у Максимове плече. В нього вийшли всі сльози, й він уже не хлипав – лежав тихо й, либонь, марив. Марив юнацькою душею, шугаючи нею десь поза межі можливого... Так само тихо, мовчки лежав і Максим. Але він не марив. Він лежав, тяжко зіціпивши щелепи й повіки, й балянсував душею між глибокою втомою, зневірою й почуттям якогось невиконаного обов'язку.

Усіх в'язнів, разом із трьома танкістами, було тридцятьоро. Здебільшого це були Максимові знайомі, але всім їм до Максима було байдуже – кожен був зайнятий своєю власною трагедією. Максимові до них було теж байдуже, хоч він і не був зайнятий своєю трагедією, бо всі трагедії, що з ним були, вже відбулися, а це був уже лише фінал. Ні, він не був зайнятий своєю трагедією, він не був зайнятий нічим, він лежав у забутті, тримаючи на грудях голову Костика, що вже солодко спав.

А тим часом брали людей на допит. Приводили з допиту заюшених кров'ю, кидали їх на солому й брали інших. Танкісти під столом грали в карти і лише скоса позирали на битих. До Максимової свідомости доходило все, що відбувалося, доходили навіть жах і нудьга людей, що з кожним таким викликом і поворотом все наростали й наростали; жах наростав у тих, що чекали черги, а нудьга в тих, що вже чергу від були. Кинуті тепер на солому, вони стеналися душею вже перед недвозначною перспективою, пообіцяною й гарантованою їм, ще й скріпленою солідними авансами у вигляді синців. Але до Максимової душі те все не доходило, він того стільки бачив і витерпів у житті, що воно вже на нього не діяло. Знав, що його черга теж от прийде, але занадто до серця того не брав, лише стискав щелепи: аби лише не подолав

його той «ізмор», та безконечність, яка може й найсильніших увігнати у відчай та розпач. Аби лише швидше. Нового він не сподівався нічого ані почути, ані побачити. Все йому до кінця ясно сформулював той Кутузов. Та й рішення він, Максим, теж уже прийняв. Ні те, ні те, очевидно, не підлягало змінам. Якщо його щось іще хоч скільки-небудь цікавило в його власній долі, то це лише те – яку все ж таки формальну причину вони підведуть остаточно під факт його знищення? Яку формулу дадуть? А якусь формулу вони ж мусять видумати, якщо пустили справу на рейки «законности» й посадили його сюди. Раз почали розігравати комедію, то мусять і якийсь сюжет для цієї комедії скомпонувати, а якщо не сюжет, то принаймні якусь більш-менш правдоподібну відповідь на запитання «чому?», бо ж справжньої причини вони ніколи назвати не посміють. А спитати... Може ж, хтось колись їх таки спитає?!

Проте Максима не викликали. Він лежав у забутті. Часом шерех і тривога серед людей посилювались, вони рухались, наступаючи Максимові на простягнені ноги, – тоді він розплющував очі, дивився на ті свої ноги в ганчір'яних бурках, із яких вилізали пальці, ворушив тими пальцями й знову закривав очі. Так і не підкорчував ніг. Нехай топчуться. Тепер усі один по одному топчуться, і це «нормально». Беріг лише Костикову голову, чомусь боячись, щоб ніхто на неї не наступив.

Опівдні принесли обід... Але перед тим до «тюрми» зай-

шов старшина, начальник цієї тюрми, про що можна було зробити висновок уже з того, як перед ним шарпнулася на струнко варта в сінях і біля дверей. Якийсь вугластий, незграбний і понурий, зі зле позастібаними гудзиками сорочки й шинелі, ковнір якої заломився й стояв бокаса. Цей ковнір та ще неохайно збита на очі сіра ушанка надавали йому вигляду людини, що тільки що збудилася з похмілля. Він увійшов із сіней і почвалав через ноги лежачих до середини «тюрми». За ним слідом – його помічник, білявий хлопець із наївними очима, без шинелі й без ніяких відзнак, лише в солдатській зеленій заяложеній сорочині навипуск та в таких же, як і в начальника, повстяниках. Він тягся за старшиною, як нитка за голкою. Старшина переступив через усі ноги мовчки й дійшов до середини. А дійшовши до середини, оглянув усіх, ніби своє господарство, й привітався:

– Ну, здорові були, орли!..

Сірий гомін зітхання й невиразний буркіт у відповідь. Тільки Вася-танкіст ляпнув голосно картою, аж пішли виляски, й відповів весело й голосно за всіх і сердечно так:

– Здоров, хазяїн! Здоров, орел наш дорогий!.. Як діла, га?..

– Ну-ну, Вася! Не балуйся... – буркнув незлостиво старшина, пройшовся задуманими, байдужими очима по людських обличчях і зупинився ними на старому-старому дідові з козацькими сивими вусами. В очах старшини блиснули вогники здивування.

– О?! А ти чого тут, дед?!

– Та... посадили... – зітхнув дід із тихою, щирою журбою.

– За що ж тебе посадили?

– Та... вроді старостою... в колгоспі ж був...

– А-а! Значить, партизанів вішав?!

Павза. Понура, гнітюча мовчанка. І раптом Вася своїм веселим жвавим голосом, так ніби ненароком, через карту, лузаючи насіння й спльовуючи лущинням, але з глибокою певністю й гаряче:

– Товариш старшина! Він партизанів не вішав!.. Він тільки жидів вішав!

Вартовий автоматник біля дверей пирснув. Танкісти під столом не подали й виду, що щось сталося. А решта арештантів завмерла.

– А-а-а... – протяг старшина, спочатку розгублено, а потім ніби приємно здивований. – Жидів?.. – і враз махнув рукою понуро: – Ну жидів – чорт його бери!..

Повернувся й пішов. За ним – помічник, посміхаючись до арештантів і ступаючи старшині слід у слід.

Дивно. Максима вразила одна подробиця. Вона від нього не уникла, він її вхопив. Це була нотка – одна манюсінька нотка в голосах, що тут щойно прозвучала, – в усіх, до пирскання автоматника включно. Якась глибока, тяжка, несвідома злоба й розгубленість. Злоба людей, збитих геть остаточно з пантелику. Й та злоба була скерована якоюсь силою в певний бік, як у відтулину – в ту стару, добре випробувану

відтулину, що нею здавна випускалась зайва пара перенаснаги людського гніву й горя, що кінчалася божевільним, ідіотичним: «Бей жідов, спасай Росію!!».

Ще трохи, й, може, це навіть стане найбільшою рушійною пружиною для всіх мільйонів отаких-от хлопців у повстаннях, щоб поривати їх на «великі історичні діла». Бо їх можна рухати ще тільки зненавистю й злобою. Злобою поривати й до героїки. Колись вони, ті мільйони, рухалися вогнем кличів про братерство й любов, але ті часи давно минули. На тім місці, де була колись віра в ті кличі, витворилася застрашлива порожнеча, а над тією порожнечею має ще якусь силу впливу лише глибока, несвідома, тяжка злоба. Сліпа, нищівна злоба на все, аж до себе самих включно.

На дверях старшина зупинився. Повернувся й, щось згадавши, зробив знову два кроки всередину:

– Всі місцеві? – спитав у лежачих людей, у всіх разом.

– Ні, – відповів хтось. – Майже всі не місцеві.

Тут устряв знову Вася-танкіст із наївною іронією:

– Це все жертви фашизму, товаришу старшина!

Старшина єхидно:

– І ти теж?

Вася, зітхнувши:

– І я теж...

Старшина:

– Ну, гей ви, жертви фашизму! Обідали?!

– Ні, – відповів за всіх той самий Вася.

Старшина скривився й процідив глузливо:

– Що ж це ви, поніміли всі, га? Ну чого носи повішали?!.

Хтось зітхнув глибоко й промурмотів – з наміром, очевидно, щось вивідати:

– Та... як поведуть у ліс... то там буде й обід...

– Дурак! – бовкнув старшина й засміявся. Сміявся якийсь час беззвучно, дивлячись на всіх одразу, а тоді промовив:

– То ти, браток, легенько хочеш – отак собі просто та й у ліс! Ні, ще почекай...

Сплюнув і вийшов.

Після того в дверях з'явився якийсь здоровенний гвардієць із «фінкою» і, не зачиняючи дверей, тикнув пальцем на двох лежачих і мовчки поманив їх тим пальцем за собою. Двоє встали й пішли слухняно. Скоро вони повернулися й принесли обід на всіх – кілька хлібин і двоє відер із якоюсь юшкою.

– Роздатчик! – гукнув хтось із сіней у хату.

– Я! – вискочив Вася з-під столу, зголошуючись добровільно до такої ролі, й пояснив: – Бо вони всі не в настроєнні...

Дійсно, всі були «не в настроєнні». Ніхто навіть і не здумав заперечувати таке Васіне самопроголошення, хоч більшість знала з досвіду, що тюремний «роздатчик» – це в тюрмі друга персона після начальника корпусу і перша, як тільки двері за тим начальником корпусу зачиняються. Але сьогодні – «яке то все має значення!», коли тут справа якихось

хвилин, найбільше годин...

Таким чином Вася-танкіст став роздатчиком, що було цілком справедливо, бо роздатчик із Васі був фаховий.

Перенісши діяльність із-під столу на стіл, Вася миттю вправно розділив увесь хліб на тридцять рівних пайок і роздав усім за принципом солдатського й арештантського «щастя»: один одвернувся від столу й виконував роль сліпої долі; на запит Васі «кому?», тая «доля» тикала пальцем на того, кому вона прирікала невидиму пайку, – «цьому!», і так далі.

Хліб узяв кожен, але від обіду майже всі відмовились: «Який тут обід? Хіба до обіду тепер?»

Ну що ж? Вася від того не впав у розпач. Відер було двоє і він їх розділив геніяльно. Одно відро взяв під стіл – собі й двом танкістам, а друге відніс за ряднину – господині та її малим діткам, що були в «хатині». За те відро він виміняв у господині миску й ложку, вернувся з тією здобиччю під стіл, насипав повну миску юшки й приніс власноручно її Максимові:

– Слушайте, товариш архітектор! Ось... їжте... Ну-ну, ви ж не якийсь там колхозник! (Заскалив око хитро.) Уявіть собі, що ви «таки да» **знову** в тюрмі та й їжте собі на здоров'я...

І посміхався лукаво, передаючи миску й ложку. А тоді вернувся назад під стіл.

Це була не юшка. Це була їжа, якої в жодному довіднику

кулінарії немає: квасоля, пшениця, кукурудза, капуста, горох, шматки гарбуза й навіть шматки якогось м'яса – все на купу та ще й з якимсь підозрілим запахом.

Максимові зовсім не хотілося їсти, але він мав про кого подбати. Він розбудив Костика:

– Костику!.. Треба триматися ж...

– Добре... – мурмотів Костик, чухаючись спросоння, і взяв ложку, ще навіть не знаючи, чого від нього хочуть. – Добре...

– Їж, Костику!..

Очунявшись нарешті, Костик накинувся на їжу так само жадібно, як перед тим на сон. Уже перед самим майже кінцем Костик насилу зупинився й напосівся на Максима, щоб і той із'їв хоч трохи, і Максим мусив також проковтнути зо три ложки тієї їжі.

Потім вони полягали знову, й Костик, знову вмотививши свою голову на Максимових грудях, солодко захропів. Бідолашне хлоп'я! Кілька ночей він ховався від арешту, перетіпався, перемучився без сну, і тепер-от сон його валив, мов билину. Юнак забув геть про все на світі, навіть про найстрашніше, що чекало на нього попереду. Ним володів сон.

Після обіду почалося щось справді незвичайне й цікаве – почалися «відвідини». Але які!.. Звідкіля й як ті жінки могли так блискавично швидко зорієнтуватися, куди завезено їхніх чоловіків, синів, батьків, і розшукати цю тюрму?! Прості селянські жінки – не лише з села Веселого, а й з інших

навколишніх сіл – мусили пройти по прифронтовій смузі й під бомбардуванням до міста, перейти його вздовж, шукаючи тюрму по всіх закутках, аж поки вона не була знайдена. Та головне – як відважно й як геніально просто вони обійшли сувору заборону будь-яких відвідин!

Секрет полягав саме в тому, що «тюрма» складалася з двох частин – із «тюремної камери» і з тієї хатини, де жила господиня з дітками. В силу необхідности господиня мусила ходити (виходити й знову входити) через «тюрму». І в силу тієї ж необхідности також усі її гості – «сестри, куми й подруги-солдатки», – що приходили «по ділу», теж мусили ходити через «тюрму». Тими гостями, звичайно, були й могли бути тільки жінки. А що тими «сестрами й кумами» були жінки з далеких сіл, які прийшли відвідати своїх синів та чоловіків, може, востаннє перед смертю, – то це навіть і на думку не спадало ні тюремній сторожі, ні тюремному начальству. Занадто вже сміливо це все було задумано. І от ті жінки, «сестри й куми», відвідували так господиню кілька годин.

Із сіней через камеру до господині перебігала якась жінка чи дівчина в легкій хатній одежині та великій хустці (так як тіль-тіль вибігла ось по сусідству зі своєї хати!) і, зиркнувши на арештантів, зникала за рядниною, що нею було завішено двері до господині. Там вони собі щось шепотіли про свої справи, а по камері тим часом гуляла торба з насінням. Вася просто розкошував. Він зорієнтувався відразу, що й до

чого, і аж розсідався від радощів, що, мовляв, «які ж ті жінки, каналії, хитрі, а ті вартові – дурні, як індики!». Він не тільки насолоджувався сам насінням, але й щоразу підходив із торбою до вартового й насипав йому стільки, скільки той хотів. Вартовий лузав насіння й оповідав безтурботно якісь анекдоти, вся камера сміялась, а танкісти під столом аж лягали з реготу, хоч анекдот був і неспішний. Смішна була ситуація. Тим часом котрийсь із арештантів уставав і йшов до господині «води випити», з дозволу вартового... Потім вертався, ховаючи або записку, або вузлика під полою, а чи пару білизни й нишком витираючи очі. Згодом гостя теж виходила. Заходила інша... І так без кінця. Диригувала всім і регламентувала візити господиня. Фактично в ті години вона була начальником цієї тюрми, а не старшина.

Вартові мінялися щогодини. Перший вартовий, простодушний сибіряк, не здогадався зовсім. Другий вартовий, українець-далекосхідник, здогадався відразу, але й виду не подав. Лише скрутив головою та й лузав собі насіння, почепивши автомат на шию. Час від часу тонка усмішка перебігала йому по обличчі, але він зганяв її геть і напускав дурнуватою вигляду. Третій, якийсь замріяний студент-москвич, теж не помітив нічого. Та четвертий, якийсь «хахол»-служака, принюючись досить довгенько й хитренько, нарешті зорієнтувався й підняв галас... Але тим часом тюрма була вже повна не тільки різних «передач», але й різних новин, що їх понаносили жінки.

Максимові ніби ніхто нічого спеціально й не говорив, але він усе увібрав у себе, неначе вапно вологу з повітря. І коли Василенко пізніше переказував йому своїми словами все, що чув, то Максим уже не довідався від нього нічого для себе нового. Він уже знав, що діялося навколо...

...У місті йде «самоїдство». Вцілілі обивателі з усієї сили їдять один одного, хто кого перший устигне схопити мертвою хваткою. «Організувалась влада». Якийсь політрук зібрав посеред міста юрбу – переважно тих, що никали по розграбованому місті з вірьовками й порожніми мішками під пахвою та з поначіплюваними (на всякий випадок) червоними стрічками на шапках і рукавах, в надії щось десь поживне підчепити, поки «міжцарів'я». От їх зібрав політрук посеред майдану, виголосив промову про велич «вождя» та мудрість «партії Леніна – Сталіна», а тоді, тикаючи пальцем у присутніх, на вибір, говорив:

- Ей, ти там!.. Ти будеш горсовет!
- Ти, в папасі! Будеш комунхоз!..
- Ти комсомолец? Добре... Будеш секретар райкому ЛКСМУ.

- Ти – начальником цивільної міліції.
- Ти – пошта.
- Ти... Ти... Ти...

І так стала «власть». І тепер вона, та «власть», запрацювала. Деякі перед тим, як стати «властю», не тільки грабували, п'яні від патосу руїни в більшій мірі, ніж від самогонки, яку

теж хилили донесхочу, але всього ще кілька днів перед тим, при іншій владі, вславилися були й тим, що вішали людей німцям «поштучно» за самогон. А тепер... Тепер виявилось, що то вони «спеціально позалишалися для боротьби в тилу ворога», а щоб замаскуватися перед німцями й увійти в довіру до них, вони взялися були за таку роботу: вішали... О, скільки вони перевішали, таким способом при німцях «маскуючись»! А тепер вони опинилися на найбільш відповідальній роботі, як «герої вітчизняної війни» ...

– Такого Зайця знаєте?..

Шепіт. Максим чує... І навіть його серце здригається. Так, він знає Зайця. Хто ж не знає Зайця?! Його весь світ знає. Це ж він вішав Миколу... Він же повісив і того партизана Чубенка, якого потім зняли були діти, щоб поховати, та й не донесли. Ще як його Заєць вішав, Чубенко тричі зривався, а п'яний Заєць все брався знову та потішав:

– Терпи, старик! Зараз на екскурсію до Бога підеш!..

Так він, б'ючи обцасами перед ортскомендантом, відправив «на екскурсію» багатьох, – переважно тих, хто перед тим сидів по тюрмах «країни соціалізму», – чоловіків, жінок, зелених юнаків і майже дітей.

– А тепер цей самий Заєць став помічником начальника міліції й, звичайно, працівником НКВД. Гасає по місту... Чорна кудлата сибірська папаха, червона стрічка на ній, «фінка» за плечем...

– А Волика знаєте?

– Це той, що...

– Так, це той, що... При німцях він був незрівнянним «патріотом». Подейкували, що він також служив у гестапо. А тепер він так само служить в НКВД. Старається...

– А такого знаєте?! А такого?.. А такого?..

Називали імена тих, що стали героями дня. Мов чорні тіні повилазили з пекла.

– А солдати, п'яні фронтовики, десь гвалтували дівчат...

– А в місті стоять шибениці – так само, як і при німцях!..

– А життя людське стало ще дешевше. Вже людська голова нічого взагалі не варта. Нічого! Анічогісінько!..

– На жінках і дітях виміщують злобу...

По місту розвішано накази влади. Про мобілізацію.

Всіх поголовно мобілізують і – «на передову», «іскупляти» свою «провину» перед «родиною» ... Без зброї, без амуніції, лише з торбами, «на м'ясо» – вперед! Комісар сидить у воєнкоматі, викликає за списком і дає кожному на вибір – або без зброї на фронт (зброю віднімеш у німця, а як ні, то чорт з тобою!), або ж... і не доказує. Але й без того ясно. Одне слово – хоч круть-верть, хоч верть-круть, а кінець один: або на фронті без зброї, або тут на місці – на вербі чи біля муру... Звичайно, всі вибирають фронт, і навіть спеціально поспішають до воєнкомату, щоб скоріше на фронт. Бо по місту шниряють і вишукують та виловлюють усіх різні оті Зайці, щоб посадити в тюрму, а потім, може, й розстріляти чи повісити. Оті самі Зайці, що знову будуть «орудува-

ти в тилу». Найперше вони себе забезпечують від свідків і взагалі від порядних людей, бо все-таки бояться майбутнього правосуддя, що може колись таки прийти. Вони вже так себе забезпечували при попередніх володарях і тепер мають досвід. Ось такі діла творяться в місті...

А відвідини тюрми жінками нагло припинилися. Четвертий вартовий підняв галас, «ударив на сполох», сподіваючись, певно, заробити ордена таким «викриттям контрреволюції». Викликав чергового. Вдвох вони напали на господиню. Господиня героїчно відбрівувалась, але ті все ж таки почали складати акта. Над господинею нависла петля.

Тоді втрутився Вася-танкіст. Він вибрав тактику, не менш геніяльну, ніж та, якої вжили перед тим жінки. Підійшовши до вартового біля дверей, він почав його роз'юджувати, відволікаючи увагу від господині, різними своїми зачіпками, на зразок таких:

– Маладець, Павлуша!..

– Я не Павлуша!

– Хіба? Та подожди, то ж ти помиляєшся, – ти ж Павлуша...

– Я не Павлуша!

– От, ти скажи, яка ошибка! А я думав Павлуша. Жаль... Так хочеш орденок заробити, товариш Павлуша?! Валяй, валяй... Тільки той орденок, що ти заробиш, не з того боку носять...

– Сядь!

– А то чого б? А-а, застую?.. Так тобі й так повилазило. Чого причепився до жєнґцини, чортів хахол?! Ти сиди, сиди, я тебе не стягаю! Я, брат, насидівся в танку, а ти от на такім троні... з бабами воюєш? Га?

– Сядь!! Слиш?!!

– Не кричи, Павлуша! І не кладай пукавкою. Ти не годишся на цю роботу. От як нас поженуть на фронт, на передову, там ми з тобою тоді й поговоримо... А то з бабами тут кожен зможе...

Втручається черговий. Вася його осаджує:

– Товаришу дежурний! Ви тут ні при чому, бо ви тут не були.

Вартовий кипить, кричить на Васю, а Вася – ніякісінької уваги. Вартовий усе більше й більше пускається берега, виходить із себе. Він наговорює купу дурниць, а Вася ще з більшим олімпійським спокоєм жигає його в найвразливіші місця. Черговий теж починає кричати на Васю. Тоді Вася й собі раптом викрикує несамовито:

– Старшину! Старшину сюди!! Покликати старшину!..

З'являється старшина, – ковнір шкереберть, ушанка понуро насунена на брови:

– В чом дело?

– Товаришу старшина, – каже Вася милим, ідеально сердечним та спокійним голосом. – Навіщо ви садите сюди п'яних вартових? Хлопець «під градусом» роняє оружє, і може вийти, брат, чортіщо...

Черговий і вартовий поперхнулися на півслові.

Старшина дивиться якусь мить на обох. Тоді підходить до вартового:

– Дихни!..

– Та то... я... е-е... той...

– Дихни!!.

Вартовий перелякався, став на струнко, дихає в обличчя старшині.

Покрутивши носом і не сказавши ні слова, старшина насуває свою ушанку зовсім на очі й виходить. По якомусь часі з'являється караульний начальник із новим вартовим. Він «знімає» старого вартового, заміняє його новим і виходить. Сплюнувши, черговий виходить також.

Тоді Вася підходить до нового вартового-автоматника й насилає йому насіння в полу шинелі.

Інцидент вичерпано. Але жінки вже не ходять.

Вася зітхає під столом – либонь, за насінням тужачи:

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.